हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा समाजिक शास्त्र

सङ्काय नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको

दसौं पत्रको परिपूर्तिको लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

कविदत्त ढकाल

रो. नं. : १७५

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

कीर्तिपुर

२०६९

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङकाय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको एम. ए. दोस्रो वर्षको विद्यार्थी श्री कविदत्त ढकालले **हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको उहाँको शोध कार्यप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्र मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिती : २०६९/०५/०९

....

(सहप्रा. डा. जीवेन्द्र देव गिरी)

शोध निर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि. वि, कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्व विद्यालय,

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

नेपाली केन्द्रीय विभाग,

कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङकाय अन्तर्गत विश्व विद्यालय क्याम्पसका छात्र कविदत्त ढकालले त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरको स्नातकोत्तर तह एम. ए. नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको **हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृति गरिएको छ ।

शोध मूल्याङकन समिति

क.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा. डा. देवी प्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख)	....
२.	सहप्रा. डा. जीवेन्द्र देव गिरी (शोध निर्देशक)	....
३.	पुष्कर राज भट्ट (बाह्य निर्देशक)	....

मिती : २०६९/०५/१४

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तत् **हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्व विद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्र पूरा गर्नका लागि आदरणीय गुरुवर डा. जीवेन्द्र देव गिरीज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यस शोध कार्यलाई सफल पार्न र शोधपत्र लाई सफल पार्न र शोधपत्र लाई पूर्णाकार दिन प्रारम्भ देखि अन्तिम क्षणसम्म आफ्नो अतिव्यस्त समयको बिचबाट पनि फुर्सद निकालेर स्नेहपूर्वक आवश्यक सल्लाह, सुझाउ र निर्देशन दिँदै शोधपत्रको निरीक्षण र परिमार्जन गरिदिनु हुने मेरा शोध निर्देशक आदरणीय गुरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसरी मलाई सुमार्ग तर्फ डोऱ्याउने श्रद्धेय गुरूप्रति म सदा चिरऋणी रहने छु ।

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन शीर्षकमा शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने सु-अवसर प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख प्रा. डा. देवी प्रसाद गौतमज्यू प्रति म कृतज्ञ छु । त्यसरी नै यस कार्यका लागि आवश्यक सल्लाह दिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि म आभारी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्नुहुने मित्रहरू लाल प्रसाद ढकाल, विश्वामित्र राई, केशव पनेरु, कर्ण प्रसाद जैसी, प्रदिप जैसी, हरिदेव ढकाल, केशरी ढकाल, डिल ब. थापा, रमेश रावतप्रति पनि कृतज्ञ छु । त्यसरी नै लक्ष्मी प्रसाद जैसी, नन्द कृष्ण जैसी, चन्द्रप्रसाद ढकाल, जयरुद्र ढकाल, गंगा दत्त जैसी, दिलमाया ढकाल, श्री सूर्य प्रकाश नि. मा. वि. का शिक्षक साथीहरु स्टाफ सहित वि. व्य. स. परिवारले अमूल्य समय मिलाइ दिएकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छु । विविध समस्याहरू सँग सङ्घर्ष गर्दै आँशु पिएर पनि मलाई यस अवस्थामा पुऱ्याउनु हुने माता शारदा जैसी पिता मणि चन्द्र जैसी र मलाई मातृ र पितृ वियोगको पीडा महसुस हुन नदिई पितृ स्नेह दिनुहुने जेष्ठ दाजु सेवानन्द जैसी, हरिप्रसाद जैसी (बाचे) र नन्दरूपा जैसीज्यूको आजीवन ऋणी छु । यस अध्ययन कार्यमा ठूलो गुन लगाउनु हुने प्रेरणादायी श्रीमति धनमाया ढकाल, त्यस्तै कल बहादुर हमाल, विशाल ढकाल, अशोक भण्डारी, पुष्प राज जैसी, धुव्र बोगटी र धर्मराज ढकाल प्रति पनि आभारी छु ।

विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिका उपलब्ध गराई यस शोधकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने त्रि. वि. केन्द्रीय पुस्तकालय परिवारलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । हुम्ला जिल्लाको शैक्षिक

तथ्याङ्क उपलब्ध गराइ सहयोग पुऱ्याउने जि. शि. का. हुम्ला र अन्य तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने जि. वि. स. हुम्लालाई पनि साधुवाद व्यक्त गर्दछु । साथै सकेसम्म शुद्ध कम्प्यूटर टाइप गरी सहयोग पुऱ्याउने युनिभर्सल कम्प्युटर सेन्टरका भाई समुन अधिकारीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म त्रिभुवन विश्व विद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष पेश गर्दछु ।

....

कविदत्त ढकाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०६९/०५/१४

विषय सूची

अध्याय एक : शोध परिचय	**1-5**
१.१ विषय परिचय	1
१.२ समस्या कथन	1
१.३ शोधको उद्देश्य	2
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	24
१.५ शोधपत्रको औचित्य र महत्व	4
१.६ शोधको सीमा	4
१.७ अध्ययन विधि	4
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	4
१.७.२ सामग्रीको विश्लोष	5
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	छ
अध्याय दुई : हुम्ला जिल्लाको परिचय	**6-34**
२.१ नामकरण	6
२.२ भौगोलिक स्थिति	7
२.२.१ अवस्थिति र सिमाना	7
२.२.२ हावापानी	7
२.२.२.१ समशीतोष्ण प्रदेशीय हावापानी	7
२.२.२.२ शीत प्रदेशीय हावापानी	7
२.२.३ नदीनाला	8
२.२.४ ताल	8
२.२.५ हिमाल तथा लेक	8
२.२.६ बनजङ्गल तथा जडिबुटी	8
२.२.७ राजनैतिक विभाजन	9
२.३ आर्थिक अवस्था	10
२.३.१ कृषि	10
२.३.२ व्यापार	10
२.४ शैक्षिक अवस्था	10

२.५ यातायात तथा सञ्चार सेवा	11
२.६ जनसंख्या	12
२.७ स्वास्थ्य सेवा	13
२.८ भाषा	13
२.९ देवस्थल	15
२.१० सुरक्षा सेवा	16
२.११ सामाजिक अवस्था	16
२.११.१ जातजाति	16
२.११.२ धर्म	17
२.११.३ रहनसहन	17
२.११.४ संस्कार	18
२.११.४.१ जातकर्म	18
२.११.४.२ नामकरण/न्वार्नी	19
२.११.४.३ अन्नप्राशन	19
२.११.४.४ चूडाकर्म	19
२.११.४.५ कर्णबेध	19
२.११.४.६ उपनयन	20
२.११.४.७ विवाह	20
२.११.४.८ मृत्युसंस्कार	20
२.११.४.९ श्राद्धतर्पण	21
२.११.४.१० छैठ	21
२.१२ पारिवारिक संरचना	21
२.१३ चाडपर्वहरू	22
२.१३.१ दशैं	22
२.१३.२ तिहार	22
२.१३.३ वैशाख सङ्क्रान्ति/तागा	22
२.१३.४ माघे सङ्क्रान्ति	23
२.१४.५ साउने सङ्क्रान्ति	23

२.१३.६ भैलो 23

२.१३.७ भुवो 24

२.१३.८ बुद्ध पूर्णीमा, ल्होसार माने पर्व 24

२.१४ हुम्ला जिल्लामा लोक साहित्यको स्थिति 24

२.१४.१ लोकगीत 25

२.१४.१.१ देउडा 25

२.१४.१.२ पर्वगीत 26

२.१४.१.३ छैठ गीत 27

२.१४.१.४ न्वार्नी गीत 27

२.१४.१.५ विहेगीत 28

२.१४.१.६ ऋतुगीत 28

२.१४.१.७ मागल 28

२.१४.१.८ चाड्ची 30

२.१४.२ लोक नाटक 30

२.१४.३ लोक गाथा 31

२.१४.४ लोक कथा 31

२.१४.५ लोकक्ति 32

२.१४.५.१ गाउँखाने कथा 32

२.१४.५.२ उखान 32

२.१४.५.३ टुक्का 32

अध्याय तीन : लोक साहित्य र उखान 35-44

३.१ लोक साहित्यको परिचय 35

३.२ उखानको शब्दार्थ 37

३.३ उखानको परिभाषा 38

३.४ उखानका तत्वहरू 39

३.४.१ विषय 39

३.४.२ भाषा 39

३.४.३ परिवेश 40

३.४.४ लाक्षणिकता 40

३.४.५ सङ्क्षिप्त आकार 40

३.४.६ लोकतत्व 40

३.५ उखानका प्रकार 40

३.६ उखानका विशेषता 40

३.६.१ सारगर्भिकता 42

३.६.२ सङ्क्षिप्तता 42

३.६.४ लयात्मकता 43

३.६.५ सजीवता 43

३.६.६ रूप विविधता 43

३.६.७ स्थानीयता 43

३.६.८ ज्ञानवर्धकता 43

३.६.९ प्रासङ्गिकता 44

अध्याय चार : हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको वर्गीकरण 45-54

४.१ उखान- वर्गीकरणका आधार 45

४.२ हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको वर्गीकरण 45

४.२.१ विषयका आधारमा वर्गीकरण 45

४.२.१.१ समाज सम्बन्धी उखान 46

४.२.१.२ घर व्यवहार सम्बन्धी उखान 46

४.२.१.३ नीति शिक्षा सम्बन्धी उखान 46

४.२.१.४ कृषि व्यवसाय सम्बन्धी उखान 47

४.२.१.५ आर्थिक अवस्था सम्बन्धी उखान 47

४.२.१.६ पशुपक्षी सम्बन्धी उखान 47

४.२.१.७ लोक विश्वास सम्बन्धी उखान 48

४.२.१.८ स्थानसम्बन्धी उखान 48

४.२.१.९ खानपान सम्बन्धी उखान 48

४.२.१.१० प्रकृति सम्बन्धी उखान 49

४.२.१.११ हास्यव्यङ्ग्य सम्बन्धी उखान 49

४.२.३ संरचनाका आधारमा वर्गीकरण 49
४.२.३.१ आकारका आधारमा वर्गीकरण 50
४.२.३.१.१ छोटा उखान 50
४.२.२.१.२ लामा उखान 50
४.२.४ प्रश्नात्मकताका आधारमा वर्गीकरण 50
४.२.४.१ प्रश्न विहीन उखान 50
४.२.४.२ प्रश्नात्मक उखान 51
४.२.४.३ प्रश्नोत्तरात्मक 51
४.२.५ लयका आधारमा वर्गीकरण 51
४.२.५.१ लय विहीन उखान 51
४.२.५.१ लायात्मक उखान 51
४.२.६ चिन्तनका आधारमा वर्गीकरण 52
४.२.६.१ परिवर्तनकारी चिन्तयुक्त उखान 52
४.२.६.२ परम्परागत चिन्तनयुक्त उखान 52
४.२.७ प्रचलित क्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण 53
४.२.७.१ स्थानीय उखान 53
४.२.७.२ अन्यत्र प्रचलित उखान 53
अध्याय पाँच : हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको विश्लेषण 55-85
५.१ आरम्भ 55
५.१.१ विषयका कोणबाट विश्लेषण 55
५.१.१.१ सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष 55
५.१.१.२ नीतिचेत तथा उपदेशमूलक 58
५.१.१.३ रुढि र अन्धविश्वास 60
५.१.१.४ न्याय व्यवस्था 61
५.१.१.५ खानपानको बयान 63
५.१.१.६ कृषि व्यवसाय 64
५.१.१.७ आर्थिक पक्ष 66
५.१.१.८ प्रकृतिको चित्रण 67

५.१.१.९ ऐतिहासिक विषय वस्तु	68
५.१.१.१० पशुपक्षी विशेष	68
५.१.१.११ स्थान विशेष	69
५.१.१.१२ विविध	70
५.१.२ चिन्तनका कोणबाट विश्लेषण	70
५.१.२.१ यथास्थितिवादी-परम्परावादी चिन्तन	71
५.१.२.२ परिवर्तनकारी चिन्तन	72
५.१.३ संरचनाका कोणबाट विश्लेषण	73
५.१.३.१ आकार-प्रकार	73
५.१.३.१.१ छोटा आकारका उखान	73
५.३.१.१.२ लामा आकारका उखान	74
५.१.३.२ प्रश्नात्मकताको स्थिति	74
५.३.१.२.१ सामान्य उखान	74
५.१.३.२.२ प्रश्नात्मक उखान	75
५.१.३.३ लयात्मकताको अवस्था	75
५.१.३.३.१ लय विहीन उखान	75
५.१.३.३.२ लयात्मक उखान	76
५.१.४ भाषिक कोषबाट विश्लेषण	76
५.१.५ प्रचलित भेगका आधारमा विश्लेषण	77
५.१.५.१ स्थानीय उखान	78
५.१.५.५.२ अन्यत्र प्रचलित उखान	78
५.१.६ शैलीका आधारमा विश्लेषण	79
५.२.६.१ भावात्मक शैली	79
५.१.६.२ तार्किक शैली	80
५.१.६.३ हास्यव्यङ्ग्यात्मक	81
५.१.६.४ आलङ्कारिक शैली	82
५.१.६.४.१ अनुप्रास	83
५.१.६.४.२ उपमा	83

५.१.६.४.३ बक्रोक्ति	83
६.१.६.४.४ रूपक अलङ्कार	84
५.१.६.४.५ दृष्टान्त	84
५.१.६.४.६ समासोक्ति	84
५.१.६.५.७ अतियोक्ति	84
५.१.६.४.८ उत्प्रेक्षा	85
परिशिष्टहरु	**86-119**
सन्दर्भ सामग्री सूची	**120-121**

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

हुम्ला मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कर्णाली अञ्चलमा पर्ने एक विकट हिमाली जिल्ला हो । यो जिल्ला लोक साहित्यका विविध विधाले भरिपूर्ण छ । यहाँको समाजमा अधिका उखानको प्रचलन छ । प्रत्येक व्यक्तिका मुखमा उखान छन् । स्थानीय नेपाली भाषाका उखानहरू ले हुम्लेली लोक साहित्यको परम्परालाई जोगाउन मद्दत पुर्‍याएका छन् । भाषिक व्यवहारको रुखोपन लाई कम गर्ने पनि ती उखानहरू बाट भएको छ ।

भौगोलिक विकटता, यातायातको अभाव आदि कारणले गर्दा लोक साहित्यिक अध्येताहरू हुम्लेली गाउँ घरमा कमै पुगेका छन् । यहाँका उखान सहितका लोक साहित्यिक विधाको खास अध्ययन हुन सकेको छैन । यस स्थितिमा उखान एवम् अन्य लोक साहित्यलाई लिएर हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण प्रस्तुत शोधकार्यमा गरिएको छ । यसबाट हुम्ला जिल्लामा रहेका स्थानीय कथ्य नेपाली भाषाका उखानहरू लिपि बद्ध भएका छन् तिनको व्यवस्थित अध्ययन यहाँ गरिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा जिल्लाको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि अवस्थाको छोटो चिनारी दिनु वाञ्छनीय देखिएकोले त्यस तर्फ यहाँ केही प्रकाश पारिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

हुम्ला जिल्ला नेपाली लोक साहित्यका दृष्टिले अत्यन्त सम्पन्न छ । यहाँ विभिन्न लोक साहित्यका विधाहरू का साथै अनकौं उखानहरू पनि प्रचलित छन् र ती उखानहरु विभिन्न विशेषताले युक्त छन् । तिनको अध्ययन बाट नेपाली भाषा, साहित्य र वाङ्मयका अन्य क्षेत्र समेत विशेष योगदान पुग्ने देखिन्छ । ती उखानको अध्ययन अझैसम्म हुन सकेको छैन । त्यसैले यस शोध कार्यमा निम्न अनुसारका समस्याहरू शोधका समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

क) हुम्ला जिल्लाको वस्तुस्थिति कस्तो छ ?

ख) त्यहाँ के कस्ता उखानहरू प्रचलित छन् ?

ग) ती उखानहरूको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ ?

यिनै प्रश्नहरू नै प्रस्तुत अध्ययनको समस्याका रूपमा देखिन्छन् ।

१.३ शोधको उद्देश्य

हुम्ला जिल्लाको कथ्य नेपाली भाषामा प्रचलित, मौखिक परम्परामा आधारित र स्थानीय पृष्ठभूमिमा विकसित उखानहरूको अध्ययन गरिएको यस शोध पत्रका उद्देश्यहरू लाई निम्नानुसार सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ :-

क) हुम्ला जिल्लाको परिचय दिनु ।

ख) हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली भाषाका उखान सङ्कलन गर्नु ।

ग) सङ्कलित उखानलाई विभिन्न कोणबाट वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

हालसम्म हुम्ला जिल्लामा केन्द्रित रहेर त्यहाँको स्थानीय कथ्य भाषामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन गर्ने कार्य हुन सकेको छैन । नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनका क्रममा भने यहाँ प्रचलित उखानहरूलाई पनि सामान्य रूपमा सङ्कलन गरेको पाइन्छ ।

रत्नाकर देवकोटा (२०२७) ले **जुम्लेली शब्द र उखान सङ्ग्रह** नामक आफ्नो पुस्तकमा केही जुम्लेली उखानको सङ्कलन गरी तिनको स्तरीय नेपाली अर्थ पनि प्रस्तुत गरेका छन् । हुम्ला र जुम्लामा प्रचलित उखानहरूमा केही समानता पाइन्छ तापनि हुम्लाका समग्र उखानहरू त्यहाँ समेटिएका छैनन् र व्यवस्थित अध्ययन पनि यसमा भएको छैन ।

राममणि आचार्य दीक्षितले (२०२७) **उखान सङ्ग्रह** नामक किताबमा करिब दश हजार उखान सङ्कलन गरेका छन् । यसमा हुम्लेली उखान सँग मिल्दाजुल्दा केही उखान भए पनि हुम्लेलीले उखानको अध्ययन यसको उद्देश्य रहेको छैन ।

कृष्ण प्रसाद पराजुली (२०५४) ले **नेपाली उखान गाउँखाने कथा** मा जम्म पाँचसय उनन्सत्तरी वटा उखान सङ्कलन गरेका छन् । यसमा केही उखानहरू हुम्लेली उखानहरूसँग मिल्दाजुल्दा भए पनि भाषिक दृष्टिले ती भिन्नै देखिन्छन् ।

शुभराज पाध्याय (२०५७) ले **बाजुरा जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन** मा केही बाजुरेली उखानहरू सङ्कलन गरेका छन् । यहाँ रहेका सात सय एकहत्तर उखानहरू मध्ये हुम्लेली उखान सँग केही मिले पनि भाषिक दृष्टिले ती फरक छन् ।

हुमकान्त पाण्डे (२०५८) ले **हुम्लाको लोक साहित्य** नामक किताबमा करिब एक सय पचास उखानहरू सङ्कलन गरिएका छन् र तिनको नेपाली अर्थ समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनले हुम्लाको उखान अध्ययनतर्फ केही काम अघि बढाए पनि पूर्णताका दृष्टिले यो अधुरो छ ।

शिव प्रसाद पौड्याल (२०५८) नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन मा एक हजार आठसय चवालिस वटा उखानहरू वर्णनुक्रममा राखिएका छन् । ती आञ्चलिक र पूर्वेली भाषिकामा मात्र सीमित छन् ।

प्रदीप रिमाल (२०५८) को **कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड - ५** मा तिन सय आठ वटा उखान सङ्कलन गरिएका छन् र अप्ठ्यारा शब्दको अर्थ पनि दिइएको छ । यसले हुम्लाका उखानमा केही प्रकाश पारे पनि यो अध्ययन जुम्लामा मात्र केन्द्रित छ । उखानको अध्ययनलाई प्रमुखता दिइएको छैन ।

धर्मराज थापा (२०६२) ले **मेरो नेपाल भ्रमण** भन्ने किताबमा सुदूर पश्चिममा प्रचलित उखानको चर्चा गरेका छन् । त्यसमा हुम्ला जिल्लाका उखानहरू नभए पनि केही उखानहरू भाषिक दृष्टिले मिल्दा ठहरिन्छन् ।

जीवेन्द्र देव गिरी र मोतीलाल पराजुली (२०६८) को **नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा**मा उखानको अध्ययन उपलब्ध भए पनि हुम्लाका उखानको बारेमा कुनै चर्चा गरिएको
छैन ।

स्थिर जङ्ग बहादुर सिंह (२०६८) **कर्णाली लोक संस्कृति भौगोलिक दृष्टिकोण** मा कर्णाली क्षेत्रको वस्तुस्थिति र लोक संस्कृतिको अध्ययन गरिएको छ । लोक संस्कार बारेमा चर्चा भए पनि उखानको कुरा उठाइएको छैन ।

माथिका अध्ययन बाट के स्पष्ट भएको छ भने हुम्लेली उखानको व्यवस्थित अध्ययन अझै सम्म हुन सकेको छैन । त्यसैले त्यस सम्बन्धमा केही काम गर्ने उद्देश्यले यो शोध कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य र महत्व

हुम्ला जिल्लाका विभिन्न भागमा छरपष्ट अवस्थामा रही त्यहाँका जनजिब्रोमा प्रचलित रहेका उखानहरू लाई प्रस्तुत अध्ययनले लिपिबद्ध गर्ने महत्वपूर्ण काम सम्पन्न गरेको छ । तिनको विश्लेषण र वर्गीकरण समेत गरिएको यस शोधपत्रले साहित्यिक अध्येता एवम् लोक साहित्यका पारखीहरूलाई सामग्री उपलब्ध भएको छ । हुम्ला जिल्लाको चिनारी पनि यसमा दिइएको छ । यी जानकारीबाट अन्य क्षेत्रका व्यक्तिहरू पनि लाभान्वित हुने छन् । यसबाट स्थानीय भाषिक विशेषताको पनि जानकारी मिल्ने छ । नेपाली उखान तथा शब्द भण्डारको वृद्धिमा पनि यसबाट केही सहयोग पुग्ने छ । हुम्लाका उखानहरू सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत शोधपत्र लाई यसै प्रकारका अन्य अध्ययनहरूका क्रममा पनि उपयोग गर्न सकिने छ ।

१.६ शोधको सीमा

प्रस्तुत शोधपत्र नेपालको राजनैतिक विभाजन अनुसारको मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कर्णाली अञ्चलमा पर्ने हुम्ला जिल्लाको सीमाभित्र रही तयार पारिएको छ । यस जिल्लामा अध्याधिक सङ्ख्यामा नेपालीको स्थानीय भाषिकालाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू बसोबास गर्दछन् भने यसलाई दोस्रो भाषाको रूपमा भाषिक व्यवहार गर्नेहरू पनि यहाँ छन् । यी सबै बिच नेपाली उखानहरू प्रचलित छन् । यहाँ बोलिने तामाङ, भोटे, व्यासी आदिका भाषामा पनि आ-आफ्ना उखानहरू प्रचलित छन् तर ती भाषाका उखानहरूलाई यहाँ समेटिएको छैन । स्थानीय नेपाली भाषिकामा प्रयुक्त उखानहरू लाई मात्र यहाँ अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

१.७ अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि निम्न अनुसार छ :-

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

यस अध्ययनका उखान सङ्कलनका निम्ति क्षेत्रीय अध्ययन विधि अँगालिएको छ । हुम्ला जिल्लाका नेपाली स्थानीय भाषिकाहरू बोलिने मुख्य ठाउँमा पुगेर अवलोकन, अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, छलफल आदिबाट उखानहरू सङ्कलन गरिएको छ । शोधार्थी स्वयम् सो जिल्ला निवासी भएकोले उखानहरूको सङ्कलन भरपर्दो भएको छ । जिल्लाको

चिनारी गराउने क्रममा कतिपय तथ्याङ्कहरू जिल्ला विकास समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यलय आदिबाट पनि बटुलिएका छन् भने केही सूचनाहरू पुस्ताकालयीय स्रोतबाट पनि जुटाइएका छन् ।

१.७.२ सामग्रीको विश्लेषण

यस शोधकार्यमा आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा सङ्कलित सामग्रीको तथ्यमा आधारित भई वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणमा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्न लिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । शोध सामग्रीको व्यवस्थित प्रस्तुतिलाई ध्यानमा राखी शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्न अनुसार रहेको छ :

परिच्छेद एक - शोधको परिचय

परिच्छेद दुई - हुम्ला जिल्लाको परिचय

परिच्छेद तिन - लोक साहित्य र उखान

परिच्छेद चार - सङ्कलित उखानको वर्गीकरण

परिच्छेद पाँच - सङ्कलित उखानको विश्लेषण

परिशिष्ट

१. सङ्कलित उखानहरू

२. अध्ययन क्षेत्रको नक्सा

३. सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्नेहरूको विवरण

सन्दर्भ सामग्री सूची

अध्याय दुई

हुम्ला जिल्लाको परिचय

२.१ नामकरण

कुनै स्थान, वस्तु आदिको नामकरण त्यसको प्रसिद्ध विशेषता आदिका आधारमा गरिएको हुन्छ । हुम्ला जिल्लाको नामकरण पछाडि पनि यस्तै कुराहरू रहेका छन् ।

क) हिमाल वार पार गर्ने सुगम मार्ग यहीबाट भएका कारणले इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा उत्तर र दक्षिणका राजनीतिक शक्तिहरूले आफ्नो राजनीतिक स्वार्थ पूर्तिका निमित्त बारम्बार हमला गरिरहेको क्षेत्र भएकाले सोही हमला शब्दबाटै हुम्ला शब्द बनेको हो (पाण्डे, २०५८ : १) ।

ख) हुणहरूले यही बाटो हुँदै तिब्वत प्रवेश गरेका हुनाले सोही हुण+ल्हा (भञ्ज्याङ) बाट हुम्ला शब्द बनेको हो (झा, २०५८ :५) ।

ग) जिल्लाको प्रसिद्ध तीर्थस्थल खापूनाथ परिसरमा ऐतिहासिक कालमा बुद्धकोटी होम लगाइएको थियो । सोही होम लगाइएको क्षेत्र बोधक ध्वनि परिवर्तन भएर हुम्ला शब्द बनेको हो (झा, २०५८ :५) ।

घ) जिल्लाबासीहरूको धार्मिक आथाको रूपमा पुजिने र 'हुम्ली ढुङ्गो' नाम द्वारा पुकारिने, बरगाउ गाउँ विकास समितिमा रहेको ठूलो आकारको ढुङ्गोको नाम बोधक शब्दबाट हुम्ला शब्द बनेको हो (पाण्डे, २०५८ : १) ।

ङ) तिब्बती मूलको शब्द होल्म (साँघुरो) लङ्रिग (नदी) बाट क्रमश ध्वनि परिवर्तित हुँदै हुम्ला शब्द बनेको हो (पाण्डे, २०५८ : १) ।

यसरी विभिन्न मतहरूको क्रमाङ्क देखिए पनि संभाव्य मत भने जिल्लामा प्रचलित प्रसिद्ध तीर्थस्थल खार्पुनाथ परिसरका ऐतिहासिक कालमा बुद्ध कोटी होम लगाइएको थियो सोही होम लगाइएको क्षेत्र बोधक ध्वनि परिवर्तित भएर हुम्ला शब्द बनेको हो भन्ने मत सर्वाधिक मानिन्छ । हुम्ला एक तीर्थस्थल र धार्मिक आस्थाको केन्द्रविन्दु, साथै देवि देवताको अति आस्था राख्ने ठाउ भएकाले यो मत नै नामकरणको तथ्य हो भन्ने ठानिन्छ । जिल्ला भरिका सबैले पुज्ने, सबैको जानकारी भएको, प्रमुख तीर्थस्थल नेपालका पशुपतिका रूपमा

परिचित छ । यहाँ पुजा, किरिया, देवताको खोजी, पवित्र स्थान, नयाँ सम्बन्ध जोडने ठाउँका रूपमा मुख्य रहेको र साइतको प्रमुख सम्झना गर्ने स्थान भएकाले यसै मतका आधारमा हुम्ला नाम रहेको हो ।

२.२ भौगोलिक स्थिति

हुम्ला एक नेपालको भौगोलिक क्षेत्रफलका दृष्टिले दोस्रो ठूलो जिल्ला हो । यहाँ विविध भौगोलिक अवस्थिति रहेका छन् । जुन निम्न अनुसार देखाइन्छ ।

२.२.१ अवस्थिति र सिमाना

अधिराज्यको सबभन्दा अग्लो र विकट हिमाली क्षेत्रमा अवस्थित यो जिल्ला २९° १५° देखि ३०° ५७° उत्तरी अक्षांश र ८१° १८° देखि ८२° १०° पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको छ । पूर्वमा मुगु पश्चिममा बझाङ्ग र तिब्बत (चिन) दक्षिणमा मुगु र बाजुरा तथा उत्तरमा तिब्त रहेको यस जिल्लाको क्षेत्रफल ५६५५०० हेक्टर वर्ग किलोमिटर रहेको छ भने समुन्द्र सतह देखि यसको उचाइ १५२४ मिटर देखि ७३३७ मिटर सम्म भएको पाइन्छ । जम्मा क्षेत्रफलको २.५ प्रतिशत खेतियोग्य जमिन भएकोमा १.८५ प्रतिशत जग्गामा मात्र खेती गरेको पाइन्छ (हुम्लामा शिक्षा, २०५८) ।

२.२.२ हावापानी

नेपाल सानो देश भएर पनि विषम हावापानीले भरिपूर्ण छ । नेपालको हावापानीलाई उष्ण, उपोष्ण, ठण्डा अलपाइन, टुड्रा गरी छ भागमा बाँडिएता पनि हुम्ला जिल्लाको हावापानीलाई खास गरी दुई भागमा बाँडन सकिन्छ :-

२.२.२.१ समशीतिष्ण प्रदेशीय हावापानी

समुन्द्री सतहको ४००० देखि ६६०० सम्मको उचाइलाई समशीतोष्ण प्रदेशीय हावापानी भनिन्छ । यस जिल्लाका कुवाडी, गल्फागाड, तम्च र सर्केगाड आदि ठाउँहरूमा यस्तो हावापानी पाइन्छ । यहाँ हिउँदमा कम वर्षा हुने र वर्षा याममा भने केही बढि नै वर्षा हुने गर्छ । हिउँदमा खुला आकाश हुँदा बिहानी पख खेतमा तुसारो जमेको देखिन्छ ।

२.२.२.२ शीत प्रदेशीय हावापानी

समुन्द्री सतह देखि ६,६०० भन्दा माथिको भागमा चिसो हावापानी भेटिने हुनाले त्यस्तो हावापानीलाई शीत प्रदेशीय हावापानी भनिन्छ । हुम्ला जिल्लाको लेकाली भागमा

यस किसिमको हावापनी भेटिने ठाउँमा हिउदमा तापक्रम १३ से. ग्रे. भन्दा कम हुन्छ र हिउँ जम्दछ ।

२.२.३ नदीनाला

हुम्ला जिल्लाका नदीहरू मध्ये मुख्य नदी हुम्ला कर्णाली हो जुन तिब्बतको मानसरोवर राक्षसतालबाट प्रस्फूटित भइ हुम्ला भित्रिएको छ । यो नदी यस जिल्लाको उत्तर, दक्षिण, पूर्व दक्षिण र पश्चिम दक्षिण हुँदै प्रायः जिल्लाको बिच भागबाट बगेको छ । यसका सहायक नदीहरूमा तिल खोला, सल्ली खोला, घ्याङ्सी खोला, मोटा गुम्बा खोला, चाला खोला, हेप्का खोला, चाङ्ला नदी, गोठी खोला, लोती खोला, कवाडी खोला, गल्फा गाड, मदना खोला, सेआली खोला आदि पर्दछन् । माथि उल्लेखित नदीको बेसी क्षेत्र बनाउनमा हुम्ला कर्णाली नदीको प्रमुख भुमिका रहेको छ ।

२.२.४ ताल

यस जिल्लामा केही साना ठूला ताल कुण्डहरू पनि रहेका छन् । ती मध्ये लिमिको जदी दह, न्यालु ताल दुधे ताल, मुसा साप्ले ताल, नदे दह, लयरी दह आदि पर्दछन् त्यस्तै पर्यटकीय स्थलहरू मध्ये प्राकृतिक सौन्दर्यले भरपूर तिब्बत क्षेत्रको मानसरोवर ताल कैलास पर्वत पर्दछन् ।

२.२.५ हिमाल तथा लेक

यो जिल्ला नेपालको सुदूर उत्तरी भागमा पर्ने हिमाली क्षेत्र हो । यो जिल्लाको उत्तरी भागमा ठूलठूला हिमालय छन् । ती हुन् पञ्चामुखी हिमाल, सैपाल हिमाल, कैलास पर्वत, रानी सैना हिमाल, चाङला हिमाल, नारा लेक तथा भञ्ज्याङ् न्यालु लेक, पारगोर लेक, चङ्खेल्ली लेक, मुन्या लेक, मदना लेक, दुब्ल्याकाद लेक आदि पर्दछन् ।

२.२.६ बनजङ्गल तथा जडिबुटी

यस जिल्लाको सम्पूर्ण भू-भागमध्ये ७४७८८३.४ हेक्टर भू-भागलाई बनजङ्गलले ढाकेको छ । जसमध्ये चरन १४१४४९.४ हेक्टर रहेको छ । यहाँको वनजङ्गलको स्वरूप सबै ठाउँमा समान किसिमको छैन । करिब ८१०० कि. मि. भन्दा माथिको भागमा टुन्ड्रा वनस्पति भेटिन्छ । जहाँ काई र चुन मात्र पाउन सकिन्छ । त्यस भन्दा तल्लो भागमा भने घना जङ्गल रहेको छ । जुन जङ्गलमा धुपि, सल्लो, देवार आदि कोणधारी रुखहरू

भेटिन्छन् । त्यसभन्दा केही तलको भागमा बाँज, ठिन्के, दबदवे गुरास, भोजपत्र आदि भएको घना जङ्गल पाइन्छ ।

समशीतोष्ण हावापानी भेटिने ठाउँमा साज, सल्लो, पीपपल, खदिक, उत्तिस आदि जातका रुखहरूका साथै भट्टे, मलेवा, चुत्रो, तिलखुडो, दुधिलो, निगाला जस्ता डाले घाँसका रुखहरू पनि पाइन्छन् ।

यहाँका विभिन्न लेकहरू मा जडिबुटीहरू पनि भेटिन्छन् । खासगरी श्री मष्टा, सर्कीदेउ, मैला मास्पुर, चाला, थाली रोडिकोट मदना लेक, रिप, उनापानीका लेक आदि ठाउँहरू जडिबुटीका लागि प्रसिद्ध छन् । यी ठाउँहरू मा गदाल्नु, कटुकी, भुल्ते, पाँचऔले, बायाजडी, पदमचाल्नु, यार्सागुम्बा, सत्वा, गुच्छी च्याउ, गाने, उत्तिस, टिमुर, हर्रो, बर्रो, बोजो, घोडामञ्चा, मुजिनु, प्याउजडे आदि जडिबुटीहरू भेटिन्छन् ।

यस जिल्लामा पाइने जडिबुटीहरूको सदुपयोग स्थानीय वैद्यराजहरूबाट हुन गई यहाँको जनजीवनलाई केही सुविधा उपलब्ध भएको मान्न सकिन्छ । आज भोली यहाँका विभिन्न ठाउँबाट जडिबुटी सङ्कलन गरी भारत तर्फ निर्यात गर्ने गरिन्छ । यसबाट निकट भविष्यमै ती जडिबुटीहरू समाप्त भएर जाने सम्भावना बढिरहेको छ ।

२.२.७ राजनैतिक विभाजन

हुम्ला जिल्लाको राजनैतिक तथा प्रशासनिक विभाजनमा समय-समयमा हेरफेर हुँदै आएको पाइन्छ । हाल यहाँ एक निर्वाचन क्षेत्र, नौ वटा इलाका र सत्ताइस वटा गाउँ विकास समितिहरू रहेका छन् । यसको जिल्ला सदरमुकाम सिमकोट अञ्चल सदरमुकाम कर्णाली र विकास क्षेत्र मध्य पश्चिमाञ्चल रहेको छ ।

२.३ आर्थिक अवस्था

हुम्लाको आर्थिक स्थितिको प्रमुख स्रोत कृषि हो । अन्य केही आधार पनि रहेका छन् । आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको जिल्लामा आर्थिक उपार्जनका केही आधार निम्न अनुसार छन् :-

२.३.१ कृषि

यहाँका मानिसहरूको मूल आधार कृषि नै हो । कूल जनसङ्ख्या मध्ये ९२.७५ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा कृषिमा आश्रित छ भने बाँकी ७.२५ प्रतिशत जनसङ्ख्या मात्र अन्य पेशामा संलग्न छ । यति ठूलो जनसङ्ख्या कृषिमा आश्रित भए पनि वर्षभरी खान पुग्नेको सङ्ख्या ज्यादै कम रहेको छ । चाडपर्वका दिनहरू पनि रमाइलो सँग वित्न पाउँदैनन् । एकातिर अप्रर्याप्त जमिन र अर्कातिर परम्परागत कृषि प्रणालीका कारण आर्थिक अवस्था कमजोर हुन गएको हो । यी कारणहरूले गर्दा हुम्लाको अधिकांश जनसङ्ख्याले भोकमारीको चपेटामा पर्नु परेको देखिन्छ ।

यस जिल्लाको कृषिजन्य वस्तुमा खाद्यान्न बाली नै अग्र पङ्क्तिमा आउँछ । फापर, गहुँ, जौ, उवा, चिनो, काउनी, आलु, भटमास, मास, सिमी, गहत धान, कोदो, मकै आदि यहाँका प्रमुख खाद्यान्न बाली हुन् । खाद्यान्न बालीको तुलनामा नगदे बालीको अवस्था निकै कमजोर छ । त्यसरी नै तेलहनको स्थिति पनि दयनीय नै छ । यहाँको कुल भू-भागमध्ये ५०२० हेक्टर जमिन मात्र खेतियोग्य छ । भिरालो जमिन साना साना गरा पाखो जग्गाको भाग बढि भएको हुनाले कृषि क्षेत्रको अवस्था कमजोर हुन गएको देखिन्छ ।

२.३.२ व्यापार

दक्ष जनशक्ति, कच्चा पदार्थ, पुँजी, यातायात आदिको अभावका कारणले गर्दा यस जिल्लामा उद्योग धन्दाहरू सञ्चालन हुन नसक्दा आर्थिक क्षेत्रमा प्रगति हुन पाएको छैन् । गाउँ घरमा उत्पादन गरिने पाखि, राडि, लिउ, फेरुवा जस्ता वस्तुहरू विक्री गर्नुपर्दा आफैले बोकी टाढा-टाढा सम्म पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । अहिले स्थानीय स्तरका जडिबुटीहरू उत्खनन् व्यापार केही रूपमा हुने गरेको छ । खास गरी वस्तुको सदुपयोग र सम्भाव्य खोजी गरे भने व्यापारिक दृष्टिले उत्कृष्ट क्षेत्र पर्छ ।

२.४ शैक्षिक अवस्था

यस जिल्लामा शिक्षा क्षेत्रमा सबै वर्गको पहुँच समान किसिमले पुग्न सकिरहेको छैन् । खेतिपाती, वस्तुभाउ आदिका कारणले लेक बेसी गर्न पर्ने हुनाले सबै वर्गमा शिक्षाको उज्यालो पुग्न पाएको छैन । आर्थिक विपन्नता अर्को समस्या बन्न गएको छ । यी विभिन्न कारणले गर्दा शिक्षामा आशातीत प्रगति हुन सकिरहेको छैन ।

विद्यार्थी भर्नाको अनुपातलाई हेर्दा छात्र भर्नाको तुलनामा छात्रा भर्नाको स्थिति निकै दयनीय छ । विद्यालयमा भर्ना भएका छात्राहरू मध्ये ज्यादै कम मात्र एस. एल. सी. परीक्षमा सामेल हुन पाउँछन् । घरायसी झमेला उनीहरूका लागि तगारो भएको छ भने व्यापक गरिबी र जनचेतनाको अभावले पनि उनीहरू पीडित छन् ।

यस जिल्लामा साक्षरता २२.६२ प्रतिशत रहेको छ । पुरुष साक्षरता दर ३६.५ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ८.८७ प्रतिशत रहेको छ । यस जिल्लाका मुख्य शैक्षिक संस्थाहरू निम्न रहेका छन् (एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८) ।

क्याम्पस	१
उच्च मा. वि.	७
मा. वि. (६-१०)	३
मा. वि. (१-९)	१
मा. वि. (१-१०)	५
मा. वि. (१-८)	४
नि. मा. वि.	८
प्रा. वि.	२८

समग्रमा यस जिल्लामा पहिलेको तुलनामा शिक्षाले विकासात्मक फड्को मारिरहेको अवस्था छ । यस जिल्लाको पछिल्लो चरणमा शैक्षिक स्तर सामान्यत रहने अनुमान गरिन्छ । प्राविधिक शिक्षाको कमजोरी र सामान्य शिक्षाको बाहुल्यता यसको सीमा रहेको छ ।

२.५ यातायात तथा सञ्चार सेवा

यातायातको सुविधा उपलब्ध हुनबाट वञ्चित यस जिल्लामा आवतजावतका लागि साना-साना डोरेटा र घोडेटा बाटाहरू प्रयोगमा आएका छन् । हिल्सा सिमिकोट बाटो कच्ची ३७ कि. मि. निर्माणाधीन रहेको छ । सामान्यत यारी सम्म मोटर चलिरहेका छन् । सिमिकोट ओखेना कच्ची मोटर बाटो ५ कि. मि. र सिमकोट थलोहाल्ना कच्ची मोटरबाटो १ कि. मि. निर्माण भएको छ । खच्चर बाटो प्राय निर्माण भई सञ्चालनमा आएका छन् । कहिँ कतै पुल पुलेसाको अभाव रहेको छ ।

यस जिल्लामा सञ्चारका क्षेत्रमा अरुको दाँजोमा सामान्यत विकास भएको छ । सञ्चार क्षेत्रमा निम्न अनुसार काम भएको एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार

टेलिफोन लाइन	१८० भिसीयाट
मोबाइल लाइन	१००० (स्काइ ३५०, नमस्ते ६५०)
एन. सेल. (नेपाल सेल) टावर स्थापना	१
हेलो मोबाइल टावर स्थापना	१
जिल्ला हुलाक कार्यलय	१
इलाका हुलाक	५
अतिरिक्त हुलाक	२२
हिल्दुम साना जलविद्युत आयोजना	५०० कि. वा.
साना पेल्टी सेट	मदना १

रहेका छन् । यस जिल्लामा साना पेल्टी सेट विद्युत जडान गरिएका पनि छन् र साना विद्युत आयोजना निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको पाइन्छ ।

२.६ जनसङ्ख्या

जिल्ला विकास समिति हुम्लाको एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या ४०,७४९ रहेको छ । जस मध्ये महिलाहरू १९७३३ छन् भने पुरुषहरू २१,०१६ छन् । यसबाट पुरुष भन्दा महिलाहरू १२८३ जना कम रहेको देखिन्छ । पुरुषहरूको तुलनामा महिला सङ्ख्यात्मक दृष्टिले पनि कम पुरुष प्रधान समाज, अशिक्षा, गरिबी, रुढीगत परम्परा आदिका कारणले गर्दा अन्य क्षेत्रमा महिलाहरू अगाडि बढन् सकिरहेका छैनन् ।

यस जिल्लामा कूल घर परिवार सङ्ख्या ६,९१४ रहेको छ भने प्रति परिवारमा सरदर ५.८७ जना व्यक्ति बसोबास गर्ने गर्दछन् । यहाँको जनघनत्व प्रतिवर्ग किलोमिटर ७.२ जना मात्र छन् । यस जिल्लाको जनसङ्ख्या र जनघनत्वको कमीमा विभिन्न समस्याहरू जिम्मेवार छन् ।

२.७ स्वास्थ्य सेवा

हुम्ला जिल्लामा स्वास्थ्यसेवाको भरपर्दो सुविधा उपलब्ध हुन सकिरहेका छैन । अस्पताल सम्म देख्न नपाई यहाँका कैयौं व्यक्तिले ज्यान गुमाएका छन् । यस जिल्लामा एउटा जिल्ला अस्पताल रहेको छ । जहाँ डाक्टरको दरबन्दी भएर पनि डाक्टर उपलब्ध भएका छैनन र जान मान्दैनन् । स्वास्थ्य चौकी र उप स्वास्थ्य चौकीमा समयमा औषधी नहुने अवस्था रहेको छ । जिल्ला अस्पतालमा १५ शैयाको भवन रहेको छ भने जति उपयोग हुन सकिरहेको छैन ।

२.८ भाषा

वि. सं. २०५८ को जनगणना अनुसार दोस्रो ठुलो हुम्ला जिल्ला कूल जनसङ्ख्या ४०७४९ मध्ये नेपाली भाषालाई आफ्नो मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्नेहरूको सङ्ख्या सबै भन्दा बढि अर्थात ७८.२ प्रतिशत रहेको छ । भोटे, लामा भाषा बोल्नेको सङ्ख्या २०.२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने अन्य भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या १.६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

यहाँ नेपाली भाषा परिवारको माझाली वर्गको भाषिका प्रयोग गर्नेहरू नै बढि छन् । त्यस भाषिका अन्तर्गत हुम्लेली माझाली उपभाषिका रहेको छ । जुन उपभाषिका कथ्य भाषाका रूपमा प्रचतिल छ । भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले हुम्ला जिल्लामा बोलिने भाषिकालाई माझाली वर्गमा राखेका छन् । यसरी नै उपभाषिकाको चिनारी दिँदै लेख्छन् : भाषिकाका उपभेदलाई उपभाषिका भनिन्छ (गिरी, २०५३ : १) । यस भनाइबाट हुम्ला जिल्लामा बोलिने भाषिका हुम्लेली उपभाषिका हो भन्नमा सहयोग मिल्दछ ।

हुम्लेली उपभाषिकाका केही शब्दहरू र तिनको स्तरीय नेपाली रूप निम्नअनुसार छः-

हुम्लेली उपभाषिकाका शब्द	स्तरीय नेपाली रूप
तमी	तिमी
पुल्ती	पुतली
अपाठु	असजिलो
आइ	आज

उखानल्नु	बान्ता गर्नु
इल्छो	आली
तम्मो	तिम्रो
कप्पाल	टाउको
रुवा	रौं
बेली	हिजो
गद्दा	गर्दा
दाल्द	गरिब
थोलो	मुख
थर्रो	चिमटा
तुल	खेतिबाली
धेलो	ढोका
नाउलो	कुवा
नापा	थोरै
गया	गए
छियो	थियो
छोट्या	केटा
छोट्टी	केटी
बड्डा बड्डी	बुढाबुढी
तो	त

यहाँ हुम्ली भाषमा 'तमी' (तिमी) र 'तो' (त) दुई किसिमका आदरार्थी शब्द रहेको पाइन्छ । उच्च आदरार्थीको प्रयोग गर्दा 'तमी' ले काम गर्छ भने निम्न आदरार्थी को प्रयोग

गर्दा 'तो' को प्रयोग हुन्छ । यी दुई भाषिक व्याकरण कोटीका आदरार्थीमा प्रयोगमा आएका छन् ।

हुम्ली भाषामा विपर्यास प्रक्रिया सीमित मात्रामा पाइन्छ । जस्तै :-

हुम्ली शब्द	मानक नेपाली शब्द
चाड्ची	चाचडी
पुल्ती	पुतली
सिल्त	सितल

केही शब्दको आदि 'अ', 'उ' भएको पाइन्छ । जस्तै :-

हुम्ली शब्द	मानक नेपाली शब्द
भुन्या	भन्ने
मुन	मन
तुमाउ	तमाखु

यस्ता केही विशिष्ट विशेषता हुम्ली भाषामा रहेका छन् । केही विशेषताहरू ओरपच्छिमा र गोर्खाली भाषाका रहेका पनि छन् । शाब्दिक दृष्टिले आगन्तुक ततसम् र तदभव रहेको देखिन्छ । भाषाका क्षेत्रमा हुम्ली भाषा साँच्चिकै रामायणको प्रभाव पाइन्छ । रामायणमा भानुभक्तको भाषा हुम्ली गाउँलेको वाणीमा निरन्तर रहेको छ ।

२.९ देवस्थल

यो जिल्ला धार्मिक विश्वास गर्ने मानिसहरु बसोबास गर्ने जिल्ला हो । देवस्थल गएर देवताको पुँजाआजा गर्ने काम बढि मात्रामा गर्दछन् । परम्पराको मान्यतामा रही निश्चित सीमा पार नगरी उही आधारमा देव स्तुती गर्ने चलन रहेको छ । यस जिल्लाका मुख्य देवस्थल रलिङ्ग गुम्वा, खार्पुनाथ, हल्जी गुम्बा, तुमकोट गुम्बा, कालाशिल्ला माडौ, लुवासुर माडौ, सर्की माडौं, कैलाश माडौ, मदना देव माडौ, माइदेव माडौ, गुरा माडौ, मष्टा माडौ आदि पर्दछन् ।

२.१० सुरक्षा सेवा

नेपालको अति विकट हिमाली क्षेत्रमा पर्ने हुम्लामा सुरक्षा सेवा आवश्यकता अनुसार पुरा गर्न सकेको देखिदैन । एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८ को योजना अनुसार निम्न तथ्याङ्क रहेको छ :

सैनिक गुल्म	१
जिल्ला प्रहरी कार्यलय	३
सिमा प्रहरी चौकी	३
प्रहरी चौकी	६

२.११ सामाजिक अवस्था

व्यक्तिको समष्टि रूप नै समाज हो । हुम्लाको समाज विभिन्न विशेषताले युक्त छ । यहाँ विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृति, भाषा आदि भएका मानिसहरू बसोबास गर्दै आएका छन् । तिनीहरू मध्ये नेपाली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्नेहरूको सङ्ख्या धेरै छ । केहीले भोटे, शेर्पा, गुरुङ, आदि भाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन् । धर्म तर्फ दृष्टि दिदा हिन्दु धर्म मान्नेहरू नै ठूलो सङ्ख्यामा रहेका छन् ।

सामाजिक जन जीवन भित्र विभिन्न कुराहरू पर्ने भएकाले यहाँ तिनको सङ्क्षिप्त परिचय दिइन्छ :

२.११.१ जातजाति

हुम्ला बहुजातिय जिल्ला हो । यस जिल्ला भित्र नेपालको सेरोफेरोमा पर्ने जात जाति अटाएका छन् । हिमाली भू-बनोटको धरातलमा अडेर बसोबासका आधारमा जातिगत भिन्नता भेटिन्छ (एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८) ।

जाति	सङ्ख्या प्रतिशत
बाहुन	६.२%
क्षत्री	३८.७%
ठकुरी	२८.२%

भोटे लामा	२४.०४%
दलित जातिहरू (दमाई, कामी, सार्की)	८.४%
तामाङ, लामा	१.३%
अन्य	२.३४%

यी जातिहरू को बासोबास छरिएर गएको छ । भोटे लामा र तामाङ लामा हिमाली क्षेत्रमा मात्र रहेका छन् । यस तथ्याङ्क अनुसार क्षत्रीको सङ्ख्या हुम्लामा बढि देखिएको छ ।

२.११.२ धर्म

धार्मिक कट्टरतामा मानिने छिमेकी मुलुकका बिचको देश नेपालमा विभिन्न धार्मिक आस्थाका केन्द्रविन्दु मानिने संस्कार रहेका छन् । ती संस्कारका आधारमा नेपालको मध्य पश्चिममा पर्ने कर्णाली अञ्चलको हुम्ला विविध धार्मिक आस्थाको जिल्ला हो । यस जिल्लामा जातिगत विवरण आधारमा धर्म मान्नेको सङ्ख्या छुट्याउन सकिने छ । वर्तमान अवस्था समाजको धार्मिक विविधताले युक्त देखिन्छ । कहिले कोही तलमाथि भए पनि एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८ को तथ्याङ्कले निम्न धर्म रहेको सङ्केत गरेको छ :-

हिन्दु	७८.२%
बौद्ध	२०.२%
अन्य	१.६%

यसरी धार्मिक दृष्टिले हिन्दु धर्मालम्वीहरू सबै भन्दा बढि देखिए पनि अन्य धर्मका मानिस कम देखिएका छन् । वौद्ध धर्मालम्वी बसोबासका हिसावले कम रहेको भेटिएको छ ।

२.११.३ रहनसहन

हुम्ला जिल्ला नेपालको हिमाली जिल्ला हो । हिमालै हिमाल, डाँडै-डाँडा भएको विकट जिल्ला हो । यहाँ बसोबासको स्थिति भएको क्षेत्रफल निकै कम देखिन्छ । एकीकृत जिल्ला विकास योजना २०६८ को तथ्याङ्कमा ३५२ हेक्टर आवासले ओगटेको देखिन्छ । साना घर पातलो बस्तीमा घना घर, माटो, ढुङ्गा र काठले छाएका घरहरू होचा-होचा उचाइका रहेका छन् । यस जिल्लामा भौगोलिक अवस्थिति अनुसार लवाइ खवाइ भेटिन्छ ।

हिमाली क्षेत्र चिया, सातु, लगड (फापरको रोटी), कागुनीको भात, चिनाको भात, गौ र जौका रोटीहरू मुख्य खानाको रूपमा खाइन्छ । तिहार जस्ता विशेष चाडपर्वका अवसरमा विशेष प्रकारका परिकार बनाइन्छ । यस्तो परिकारहका रुपमा चिउला, टाटे (पुरी रोटी) रहेका छन् ।

प्रायः गाउले समाजको बसोबास छ । जिल्लाको सदरमुकाम सिमिकोटमा मात्र केही सहरी पनको आभास पाइन्छ । अन्यत्र भने गाउँनै सय पचास घर धुरीका गाउँहरूको बसोबास रहेको छ । लेकवेसी बसोवास गर्नु पर्ने भएकाले चार मासे, पाँच मासे घर पनि बनाइएका हुन्छन् र बसोबास पनि गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

कपडा प्राय बाक्लो उनी सुतीकै प्रयोग गरिन्छ । पातलो कपडा आधुनिक युवामा केही फेसनका रुपमा देखिए पनि त्यहाँको प्रकृति समायोजन गर्नु पर्ने कपडा भने बाक्लो टालो टालेको बढि भेटिन्छ । पुरुषमा दौरा सुरुवाल र महिलामा गामन र चोला बढि भेटिन्छ । केही आधुनिक समयको प्रभावले कपडामा विशेष किसिमका (खिचडी) खालका कपडाहरू लगाएका भेटिन्छ ।

हुम्लेली जनजीवन वर्तमान सहरीया एवम् विदेशी चालचलनबाट टाढा रहेको छ । आफ्नै परम्परित सामाजिक जीवन यापन गर्नु यहाँका मानिहरूको मूल विशेषण नै हो । यहाँको छोटो चर्चा गरिएको छ ।

२.११.४ संस्कार

मानव जीवनमा गरिने विधि विधानलाई संस्कार भनिन्छ । हुम्लेली जनजीवनमा प्रचलित संस्कारलाई यस प्रकार चिनाउन सकिन्छ ।

२.११.४.१ जातकर्म

बालक जन्मिने वित्तिकै गरिने संस्कारलाई जातकर्म भनिन्छ । बालक जन्मना साथ नालकाटी त्यसलाई ननाघीने ठाउँमा गाडिन्छ । मान्छेले नाघ्ने ठाउँमा नाल साल गाडनाले बालकको भाग्य विग्रिन्छ भन्ने अवधारणा छ । बच्चको नाल काट्ने काम सुडेनी वा आमा आफैले गर्छिन । यो चलन प्रायः सबै जात जातिमा प्रचलित छ ।

२.११.४.२ नामकरण/न्वार्नी

यस जिल्लाका सम्पूर्ण जात जातिमा नामकरण संस्कार प्रचलित छ । बाहुन, छेत्री र ठकुरी जातिहरूमा नामाकरण ज्योतिषीद्वारा गराईन्छ । आजभोली अन्य जातिमा पनि ज्योतिषीद्वारा नामाकरण गराउने चलन शुरु भएको छ तापनि पहिले पहिले जन्मिएको महिना बार अनुसार नामाकरण गर्ने चलन रहि आएको छ । भोटे र शेर्पाहरूले नामाकरणको काम लामाबाट गराउँदछन् । यसलाई न्वार्नी पनि भनिन्छ । यो नौ दिन हुँदाको दिनसम्म प्रचलित विधि विधानका साथमा गराइन्छ ।

२.११.४.३ अन्नप्रासन

यस जिल्लामा अन्नप्रासनलाई भात चखाइ वा भात खुवाई भन्ने गरिन्छ । विशेष परिस्थिति बाहेक प्रायः बालक छ महिनाको पुगेपछि अन्न खुवाइन्छ तर बाल बालिकाहरूको हकमा भने केहि निश्चितता छैन । भात खुवाउँदा शुभ दिन पारेर खुवाउने गरिन्छ । सम्पन्न वर्गले विशेष किसिमले अन्नप्राशन को काम गर्दछन् भने विपन्न वर्गले व्यवस्थित किसिमले गर्न सक्दैनन् ।

२.११.४.४ चूडाकर्म

केटा र केटीको पहिलो पटक कपाल काट्नुलाई चूडाकर्म भनिन्छ । चूडाकर्म शुभ दिन जुराएर गरिन्छ । सेतो कपडा ओछ्याई, दियो र कलश थापी मान्यजनबाट कपाल काटन लगाइन्छ । सगुन पात गरेर सबैलाई खुवाउने प्रचलन यथास्थानमा रहेको छ । चूडाकर्म गर्नाका लागि खासगरी बालकको उमेर दुई वर्ष पुग्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ । आजभोली भने यसमा केही खुकुलोपन आउन थालेको छ । भोटे र शेर्पा जातिहरूमा मामाबाट कपाल (रौं) कटाउने चलन छ ।

२.११.४.५ कर्णबेध

कान छेड्नुलाई कर्णबेध भनिन्छ । कान छेड्नुको मूल उद्देश्य कानमा गहना लगाउनु हो तापनि कान छेडेमा मृत्यु पछि यमराजले भैंसीको सिङ्गले कान छेडछ भन्ने अन्ध विश्वास जन मानसमा भएकाले कान छेडने गरिन्छ । बाल बालिकाहरूको कान छेड्नु अनिवार्य मानिन्छ । खास गरी वसन्त पञ्चमी (श्री पञ्चमी) मा कान छेड्ने काम गरिन्छ ।

२.११.४.६ उपनयन

तागाधारीहरूले पहिलोपल्ट जनै लगाउनु उपनयन भनिन्छ । उपनयनलाई ब्रतबन्ध पनि भनिन्छ भने हुम्ला जिल्लामा बतिबन्द भन्ने गरिन्छ । छोराको उमेर चौथ वर्ष पुगेपछि ब्रतबन्ध गर्नु पर्ने हुन्छ तापनि परिस्थिति अनुसार पहिले नै ब्रतबन्ध गर्ने गरिन्छ । पहिले-पहिले भने सात वर्षको उमेरमा नै ब्रतबन्ध गरिसक्नु पर्ने प्रचलन थियो भने आजभोली यसमा पूर्णतया परिवर्तन आएको छ ।

ब्रतबन्ध गर्दा सर्वप्रथम शुभ दिन जुराइन्छ । यो कार्य कसैले घरमा र कसैले मन्दिरमा गएर गर्छन् । गुरुद्वारा मन्त्रदान गरी जनै लगाउने काम भए पछि ब्रतबन्ध वा उपनयनका कार्य पुरा भएको मानिन्छ ।

२.११.४.७ विवाह

विवाह सामाजिक आवश्यकता र पारिवारिक बन्धन हो । तसर्थ यस बन्धनमा सबैले बाधिनु पर्ने हुन्छ । विवाह बन्धनका विभिन्न पद्धतिहरू अहिले प्रचलनमा आएका छन् । हुम्ला जिल्लामा परम्परागत विवाह पद्धति कायम छ । यहाँ केटा पक्षले केटी मागनी गर्ने (माग्ने) गर्छन् । आज भोली भने प्रेम विवाह, अन्तर जातिय विवाह आदिले ठाउँ लिन सुरु गरेको छ । बाहुन, ठकुरी तथा क्षत्रीहरूले विवाह कार्य आफ्ना गुरुद्वारा सम्पन्न गराउँछन् । तल्ला जातिको विवाह कार्य भने ज्वाँइ तथा भान्जाले गर्दछन् । अन्य जातिमा भन्दा भोटे र शेर्पा जातिमा विवाह पद्धति फरक हुन्छ । उनीहरू लामा द्वारा विवाह सम्पन्न गराउँछन् । विवाहको समयमा खसीको दाहिने खुट्टा दुलहीको टाउको माथि घुमाउने चलन छ । यसरी खसीको खुट्टा घुमाउनाले घरको सम्पत्रि बाहिर जान पाउँदैन् भन्ने जनविश्वास कायम रहेको छ ।

२.११.४.८ मृत्यु संस्कार

यो मानिसको जीवनको अन्तिम संस्कार हो । यस जिल्लामा भने अन्य जिल्लामा झैं मान्छे मरेपछि जलाउने र गाड्ने गरिन्छ । खासगरी उमेर पुगेका वा विवाह ब्रतबन्ध भएकाहरूको मृत्यु हुँदा जलाउने गरिन्छ । मृत्यु पूर्व गौदान गर्ने चलन तागाधारीहरूमा छ । बाजा बजाएर शव यात्र चलाउने चलन भने प्राय सबै जातिहरूमा रहेको पाइन्छ ।

मान्छे मरेकै दिन कपाल खौरी कृया-काज शुरु गरिन्छ । तेह्रौं दिनमा गाइदान गरी जुठो उम्किने गरिन्छ र सोही दिन भतेर खुवाउने काम पनि हुन्छ । कुनै कुनै जातिमा तेह्रौं दिनमा खसी बोका काटी जुठो छाड्ने चलन छ ।

२.११.४.९ श्राद्धतर्पण

मानिसको मृत्यु पछिको संस्कार श्राद्धतर्पण हो । मानिसको मृत्यु भएको एक वर्षसम्म मृत्यु भएको तिथि पारेर मासिक श्राद्ध गरिन्छ भने एक वर्ष वितेपछि प्रत्येक वर्ष श्राद्ध गर्ने गरिन्छ ।

२.१२.१० छैठ

बालक जन्मेको छैटौं दिनमा गरिने कर्म हिन्दु संस्कारका सोह्र संस्कार कर्म मध्येकै एक हो । आम प्रचलनका भाषामा यसलाई छैठी पनि भनिन्छ । यही छैटौं रातमा भावी आएर बालकका निधारमा उसको भाग्य लेखिदिने विश्वासमा बालकका नजिकै दियो जलाएर सफा कागज र कलमससमेत राखिदिने प्रचलन पनि कतै कतै पाइन्छ । यही छैटौ दिनको संस्कार कर्मसँगै बालकको सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्दै गाइने गीत नै छैठ हो । बालक जन्मेको छैटौ दिनका साँझसम्म इष्टमित्र, गाउँले, छरछिमेकी उक्त घरमा जम्मा भएर यस्ता छैटहरू गाउने परम्परा हुम्लामा छ ।

जस्तैः

कहाँ जन्म्या वासुदेव वहाँ जुन्मिन् देवकी

मथुरा जन्म्या वासुदेव द्वारिका जन्मिन् देवकी ॥

२.१२ पारिवारिक संरचना

हुम्ला जिल्लाको पारिवारिक संरचना अन्य जिल्लाहरू सँग मिल्दोजुल्दो छ । पितृसत्तात्मक परम्परामा हुर्किएको यहाँको जनजीवनको पारिवारिक संरचना मूलत संयुक्त र एकात्मक नै छ । भौगोलिक विकटता, आर्थिक विपन्नता जस्ता कारणहरूले गर्दा केही मानिसहरू घर र गोठ दुवै ठाउँमा बस्ने गर्छन् । भौगोलिक बनोटका कारण चाडपर्वमा मात्र परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू एकसाथ बसेर खान पाउने स्थिति यस जिल्लामा छ । भोटेहरू एक वर्षमा करिब पाँच छ महिना बाहिर बिताउँछन् । भेडापालन गरी लेक बेसी गर्न विवस भोटेहरू चैत महिनामा मात्र घर पुग्दछन् । आधुनिक शिक्षा चेतका कारण विद्यार्थीको

हैसियतमा अन्यत्र छरिएको पाइन्छ । पहिलेको तुलनामा अहिले बसोबास गरेर जानेको सङ्ख्या पनि बढि मात्रामा भेटिन्छ ।

२.१३ चाडपर्वहरू

यहाँका मानिसहरूले मान्ने चाडपर्वहरूमध्ये केही अन्य जिल्ला सँग मेल खान्छन् भने केही यस जिल्लाको स्थानीय परिवेशमा जन्मेका हुनाले स्थानीय क्षेत्रमा नै सीमित रहेका छन् । तिनीहरूको छोटो परिचय तल दिइएको छ :-

२.१३.१ दशैं

घटस्थापना देखि कोजाग्रत पूर्णिमासम्म दशैं पर्व मनाइने भएता पनि यस जिल्लामा विशेष गरी महाअष्टमी र महानवमी नै महत्वका दिन मानिन्छन् । उक्त दिनहरूमा विहान बोकाको बलि दिई देवीको पुजा गरिन्छ भने कतै राँगाको बली पनि दिइन्छ । नवमी साँझ बलेक्रा काटेर पनि बलि दिने चलन छ । दशमीका दिन टिका टाला लगाएर कतै रमझम देउडा गान समेत हुने गर्दछ । यो पूर्णिमाका दिनसम्म निरन्तर रहिरहन्छ । पूर्णिमाका दिनसम्म टाढाटाढा गएर जमरा मान्यजनलाई जुमरा लगाइदिने र आर्शीवाद माग्ने चलन रहेको छ । यहाँ सानाले ठूलालाई टिका लगाएर आर्शिवाद माग्ने चलन अनौठो छ ।

२.१३.२ तिहार

यम पञ्चकको समयावधिलाई तिहार मानिने भएता पनि यस जिल्लामा खासगरी तीन दिन सम्म मात्र तिहार मान्ने चलन छ । औंसिको दिन लक्ष्मी पूजा र त्यसपछि क्रमश गाइ तिहार एवम भाइ टीका मनाइन्छ । यी तीन दिन मध्ये हुम्लामा भाइ टीका मुख्य रहेको पाइन्छ । कार्यका त्यस्तताले गर्दा र संस्कारको दुरूपयोगले अरु दिन सबैमा लागु भएको भेटिँदैन् । तिहारको समयमा जुवा खेलिने हुनाले जुवा तिहार पनि भन्ने गरिन्छ । हुनत हुम्ला जिल्लामा तिहार (तिउबार) शब्दले सम्पूर्ण चाडपर्वहरूलाई चिनाउँछ तापनि विशेषतः तिहारलाई नै सम्झनु पर्ने हुन्छ ।

२.१३.३ वैशाख सङ्क्रान्ति/तागा

यो हुम्ला जिल्ला भरि मनाइने उत्कृष्ट चाड हो । यो दिन नेपालीको नयाँ वर्ष हुनाले वर्ष दिनको नयाँ बिहानीको झल्को दिन्छ भनि मनाइने गरिन्छ । बाहुन र ठकुरी जातिहरूले यस दिनमा तागा विशेष दिन भनेर मनाइन्छ । तागा महिलाको चाड भनि बुझिन्छ । यो

दिन महिलाहरू विहान खाना नखाएर ब्रत बस्छन् र दिउसो नृत्य कार्य गरेर पुजापाठ गरी खाना खाने चलन छ । ब्रत बसेर आफ्नो पतिको चिरायुको कामना गरिने हुनाले मिठा परिकार बनाएर आइमाइहरू सबैलाई खुवाउने पनि गर्दछन् । यो दिन तागा जनाइ पहिरेर कार्तिक छ गते फाल्ने गर्छन् । कार्तिक ६ गतेका दिन तागा मनाइने चलन छ । वैशाखमा लगाएको तागा मंसिरमा फाल्ने संस्कार चलि नै रहेको छ । तागा गीत पनि पतिको सुख र सन्तोषप्रद जीवनको कामना गर्दछन् ।

२.१३.४ माघे सङ्क्रान्ति

माघे सङ्क्रान्ति नारी तिहारका रूपमा चिनिन्छ । यस दिन मिठा परिकारहरू बनाएर खाने गरिन्छ । माघे सङ्क्रान्ति दुई किसिमका छन् । आउँदा माघी र जाँदा माघी । यी दिनमा तरुल बनमा गएर ल्याउने गरिन्छ । नारीहरू देउडा खेल्ने र रत्यौली जस्तै : रातभरी रमाउने पनि गर्दछन् । यो दिन दिदी बहिनीलाई अग्रान दिएर विहानको खाना खाइन्छ । खाना खानु भन्दा दिदीबहिनीलाई दक्षिणा दिने चलन पनि छ । यो दिन कागलाई भात दिने पनि चलन छ । भात खान आफ्नो वरिपरिका दिदी बहिनीहरू आउने गर्दछन् । जति सुकै अप्ठ्यारो भए पनि यस दिन महिलाहरूले नुहाउने चलन छ । ननुहाए लुतो रोग लाग्ने भन्ने परम्परित मान्यता रही आएको छ ।

२.१४.५ साउने सङ्क्रान्ति

यो असारको थकाइ मेटाउने चाड साउने सङ्क्रान्ति हो । साउने सङ्क्रान्ति हुम्लाको परिवेशमा कसैले साउन एक गते मनाउँछन् भने कुनै ठाउँमा भदौ एक गतेलाई मनाउँछन् । यो दिन साउन एक गते मनाउँदा देवताको स्तुती भनि धुपीका दाउरा बाल्ने र घरमा स आयो भनि घरमा देविदेवता भित्र्याउने गर्दछन् र मिठा परिकारहरू पकाएर खाने पनि चलन रहेको छ । भदौ एक गते मनाउनेहरूले यस दिन असारको थकान कामको फुर्सलाई रमाउने दिनका रूपमा लिइन्छ । यो दिन प्रायः खीरको मात्र खाना खाने गरिन्छ । नयाँ ऋतुको आगमन भएको पनि हेर्न रुचाउँछन् । धानमा सेतो रोग लागेको छ र नलागोस भनी त्यसलाई रातो कपडा लिएर बारी भरी घुम्ने चलन पनि रहेको छ ।

२.१३.६ भैलो

भैलो हुम्लाको मंसिर पूर्णिमाका दिन मनाउने चाड हो । तिहारमा खेलिने भैलो खेल्दा भैल्यारा राती प्रत्येक घरमा गएर भैली खेलेर चामल र दाल जम्मा गर्ने गर्छन । चामल र

दाल जम्मा गरेको निहँमा एक दीन भैल्या भात पनि खाने गरिन्छ । भैल्याराहरू बाहेक अरु सबै गाउँका सदस्यहरू जम्मा भएर भैल्या भात खाइ देउडा खेल्ने र रमाइलो गर्ने चलन रहेको छ । भैलोका दिन मिठा परिकार बनाउने पनि गरिन्छ । भैल्यारालाई मिठा परिकार दिएर खुसी बनाइन्छ । भैल्याराहरूलाई आसिक दिएर पठाइन्छ । फर्कदाँ भैल्याराहरू घरका सबैलाई राम्रो होस भनि आसिक छोडेर जाने रमणीय चाडको रूपमा भैलो रहेको छ ।

२.१३.७ भुवो

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित चाड तथा पर्व दुवै भूवो । यो पुस औसिका दिन मनाइने चाड वा पर्व हो । यो पुरुषको रत्यौलीको पर्याय हो । यो दिन मिठा परिकार खाने र बलिराजाको पुजा आजा गर्ने गरिन्छ । धार्मिक विश्वासमा अडिएको कुरालाई यसले मूख्य सामूहिक चेतना केन्द्रित गरेको छ । यसको मुख्य धर्म बलिराजालाई खुसी पार्ने भनि लोकप्रचलना रहेको छ ।

२.१३.८ बुद्ध पूर्णिमा, ल्होसार माने पर्व

बुद्ध पूर्णिमा, ल्होसार र माने पर्व हुम्ली बुद्धमार्गीहरूका महत्वपूर्ण मार्गहरू हुन् तापनि माने पर्वमा हुम्ली बौद्ध समुदायको छुट्टै सांस्कृतिक विशिष्टता भेटिन्छ । यो पर्व माघ शुक्ल त्रयोदशी देखि शुरु गरी सोही पूर्णिमासम्म ३ दिन बडो उल्लासमय वातावरणमा लामा जातिले मनाउँछन् । घर लिपपोत गर्ने, सफासुग्घर बन्ने, मिठा परिकार बनाई आफन्तहरूलाई ख्वाउने, दान दिनेका अतिरिक्त गाउँका अधिकांश व्यक्तिहरू गुम्बा या यस्तै साझा स्थालमा जम्मा भइ विभिन्न थरि मुकुण्डो र रङ्ग विरङ्गका पोशाकहरू पहिरेर गीत एवम् बाजाका तालमा नृत्य प्रदर्शन गर्दा साँच्चै अनौठो लाग्छ (पाण्डे, २०५८ : १४) ।

२.१४ हुम्ला जिल्लामा लोक साहित्यको स्थिति

हुम्ला जिल्लामा लोक साहित्यका विवविध सामग्रीहरू पाइन्छन् । ती अहिले पनि अलिखित अवस्थामा रहेका छन् । विभिन्न प्रकारका लोकगीत, लकगाथा, लोक कथा, लोक नाटक र लोकोक्ति यहाँ लोक साहित्यका सामग्रीका रूपमा रहेका छन् ।

२.१४.१ लोकगीत

लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्येको एक लोकप्रिय विधा लोकगीत हो, लोकगीतले लोक जीवनका भावना बोकेका हुन्छ । यसले पुरानो र नयाँ युगलाई जोड्ने काम गर्दछ । लोकगीत मानव हृदयको साङगीतिक अभिव्यक्ति हो । लोकगीत विभिन्न प्रकारका हुने भएकाले तिनले विभिन्न अवस्थाको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् ।

हुम्ला जिल्लामा देउडा गीत, पर्वगीत, माँगल, ऋतुकालीन गीत, छैठ, न्वार्नी, विहेगीत, चाचडी आदि लोकगीतका रूपमा रहेका छन् । तिनको संक्षिप्त परिचय/चिनारी यहाँ प्रस्तुत छ :

२.१४.१.१ देउडा

यहाँको सिङ्गो लोक संस्कृतिलाई जोगाएर राख्न सफल लोक साहित्यिक सम्पदा मध्येको एक प्रमुख सम्पदा देउडा हो । देउडालाई नेपाली बृहत शब्दकोषमा यसरी अर्थ्याइएको छ ।

१) पश्चिम नेपलको लोकगीतमा चल्ने एक ताल देउडा ।

२) सङ्गीतको प्रकारको ताल, सङ्गीतको ताल भेद (त्रिपाठी, २०४० : ६६४) ।

यस जिल्लाको स्थानीय भाषिकामा देउडाको अर्थ घुमाउरो हुन्छ । देउडा खेल्दा घुम्दै र खुट्टा बटार्दै कदम मिलाइने हुनाले देउडा नाम रहन गएको देखिन्छ । यहाँ देउडा खेल्नुलाई खेल लगाउनु भनिन्छ । वास्तवमा देउडा एक प्रकारको साङ्गीतिक खेल हो । यसमा केटा र केटी बिच दोहोरी चल्ने र हारजीत पनि हुने गर्दछ । यही नाचले केटा र केटी मिलि परस्परमा हातसमाउँदै एकातिर गीत गाइने र अर्कातिर गीत गाइने र अर्कातिर पाइला चालिने लोकगीतलाई देउडा भनिन्छ (नरहरी नाथ, २०२१ : १८) ।

देउडा खेल्दा दुई पाइला अगाडि र एक पाइला पछाडि सार्दै शरिरलाई लचिलो बनाइन्छ । देउडा विभिन्न चाडपर्व का साथै जुनेली रातमा समेत खेलिन्छ । देउडा गीतमा खासगरी बाज, बाजकली, सुवा, दैयौ, दैदैला जस्ता प्रतिकात्मक शब्दहरूको प्रयोग भएका हुन्छन् । गीतको शुरूपमा 'कठैदैन' जस्तो भाकाको प्रयोग गरिन्छ भने अर्कातिर 'नौलीहदेली' छमक्क छमक्क, मेरा लाया पिरतिअ जस्ता भाकाहरू पनि प्रयोगमा आएका हुन्छन् ।

देउडा गीत मार्फत युवायुवतीले आफ्ना भावाभिव्यक्ति पोख्ने गर्छन् भने सामन्ती संस्कारका उत्पीडन, गरिबीका पीडा आदि पनि तिनका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । धनी र गरिब बिचको अन्तराल पनि लोकगीतको विषय बनेको छ । धनी मोटाउदै गइरहेका र गरिबको अवस्था दिनहुँ दयनीय बन्दै गइरहेको तथ्य तलका देउडामा प्रकट भएको छ ।

रोग व्याधि छ औषधीनाइ झन घर खानु नाइँ
जता हेरयो संकटै छ काँही पनि जानु नाइँ ॥
अद्धकी कम्पनीमाला अद्धकी पोत्या नाइँ
अद्धकी बासमती चलम आद्.धकी कोद्या नाइँ ॥

जीवनका विभिन्न अवस्था, संस्कार र चिन्तनका बारेमा देउडा गीतमा हृदयस्पर्शी अभिव्यक्ति पाइन्छ । तलका लोकगीतहरूमा दृष्टि लगाउँदा यो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

लेक उठ्यो काठा कुइडो लेखै बानिदो हो
घाम लाग्याको दिन मदुरो किन मानिदो हो ।
कर्नाली घुमाउटो पड्यो लौडी बगाउँदैन्
बैरागीका बैरी मन घुमी अगाउँदैन् ।

यसरी देउडामा कवि र कवयित्रीका कण्ठकोकिल देखि निस्केका काव्य धाराहरूले जनमानसका भावनाहरूलाई प्रतिबिम्बित गरेका हुन्छन् । तसर्थ विनोदमय शैलीमा तत्काल प्रश्नोत्तरका प्रवाह चलिरहने देउडाको लोक साहित्यिक फाँटमा विशेष महत्व रहेको छ ।

२.१४.१.२ पर्वगीत

विभिन्न चाडपर्वहरूमा गाइने गीतलाई पर्वगीत भनिन्छ । यस्ता गीतहरूमा नाचगानले स्थान पाएको हुन्छ । यस जिल्लाका विभिन्न ठाउहरूमा विभिन्न किसिमका पर्वगीतहरू प्रचलित छन् विशेषतः भूओ, भैलो, तागा आदिमा गाइने गीत पर्वगीत हुन् यी गीतका केही अंश यस प्रकार छन् :

नेडी आयो नेडी आयो भुओ तिहार,
गर भाउल्या हुडुकीका सार ।

(भूओ)

यी बाला भैल्यारा सुन्दाइन केन्या,

गैरी मुज्यालीका सुन्दाइन क्या,

(भैलो)

उदै धारा दूध कुण्ड छ ।

उभै धारा पानी कुण्ड छ ।

(तागा)

विभिन्न पर्वहरूमा विभिन्न किसिमका गीतहरू गाइन्छन् र सोही अनुसारको नाच पनि देखाइएको हुन्छ ।

२.१४.१.३ छैठ गीत

छैठ हिन्दु संस्कारको एक संस्कार भित्र पर्दछ । छैट शिशु जन्मेको छ दिनसम्म गरिने सबै संस्कार यस भित्र पर्दछन् । छैठले बालकको छ दिन सम्म अजम्बरी कामना र भाग्य रेखा कोर्ने विश्वासका साथै यो गीत गाइने प्रचलन छ । हुम्ली भाषामा गाइने गीत यस प्रकार छन् :-

कहाँ जन्म्या बासुदेव कहाँ जुन्मिन् देवकी

मथुरा जुन्म्या वासुदेव द्वारिका जुन्मिन् देवकी ।

भदुव पुदुव बुधवार रोइनी

भदुव पन्दुव रोइनी ऐठिमी

एक मास्या कूल बौवा एक मास्या भून्

अब मेरी कुल बौवा दुवै मास्या भूइन्

यी गीतमा नाच्ने, गीत गाउने, रमाउने गरिन्छ ।

२.१४.१.४ न्वार्नी गीत

हुम्ली समाजमा बालक जन्मेको नौ दिनमा न्वारन् (नामाकरण संस्कार) गरिन्छ । उक्त अवसरमा गाइने गीतलाई न्वार्नी भनिन्छ । सोही न्वार्नी गीतको नमूना यस प्रकार छः-

पूर्व पीपल डाली पीपलका पात

तिमु बालको नाउँ विक्रम शाहीय

२.१४.१.५ बिहेगीत

विवाह जीवनको अत्यन्त महत्वपूर्ण अवसर हो । जीवनमा गरिने महत्वपूर्ण पर्व हो । विवाहमा गाइने गीत विहे गीत हो । बिहेगीत गाउदा कारुणिक र दाम्पत्य जीवनको कुशलतको कामना गरिन्छ । विहे गीत राम, लक्ष्मण र सीताको मिथकमा आधारित रहेको पाइन्छ जस्तै :-

राम : पाउँन भाउव लछुमामन छिता जैती नारी

छिता कौन हरिन्

लक्ष्मण : कि छिता गैबुन गाडु घट्टामा

कि छिता गैबुन स्यूँती सेरामा ।

यहाँ यी प्रसङ्गले अमर प्रेम र प्रेमिकाको खोजी गरेको गीत रहेको छ ।

२.१४.१.६ ऋतुगीत

ऋतुको परिवर्तन तथा नयाँ ऋतुको आगमनको पूर्व समयमा ऋतुकालीन गीत गाइन्छ । खासगरी वसन्त पञ्चमीमा गाइने गीत यस प्रकारको गीत हो । यस गीतले ऋतुको वर्णन गरेको हुन्छ । वसन्त पञ्चमीमा गाइने गीतको अंश निम्नानुसार छ :

ऋतु राना यौ ऋतु रानायौ

दिल पाती भिटा पेउरी ऋतु रानायौ

यसरी ऋतुकालिन गीत लोक साहित्यिक उप विधाका रूपमा आएर ऋतुको वर्णन किसानका भावना र रहरहरू लाई व्यक्त गर्ने माध्यम बन्न पुगेको हुन्छ ।

२.१४.१.७ मागल

मागल वा फाग संस्कार गीत हुन् । तिनलाई संस्कार अनुरूप गाइने हुनाले संस्कार गीत भनिएको हो । यस प्रकारका गीत गाउँदा माहुरी भुनभुनाए झैं हुने हुनाले यसलाई फाग भनिएको हो । यहाँ माहुरीको घारलाई फागो भन्ने चलन छ । जसरी फाल र घारमा माहुरीहरू भुनभुनाएको सुनिन्छ । मागल गाउँदा पनि त्यस्तै आवज निस्किएको् भान हुन्छ ।

छैठ, ब्रतबन्ध, विवाह, देवतापुज्या, आदि कार्यमा मागल गाइन्छ । खास गरी मागल आइमाइले गाउने हुनाले ती गायिकाहरू लाई मङ्गल्यारी भन्ने गरिन्छ । ती विभिन्न समयमा वा विभिन्न कार्यमा गाइने मागलका संक्षिप्त अंश यस प्रकार छन् :-

सुरीपुरी कुटनेरी बुढी जिया भुटनेरी

जाउन जाउ फूपु ज्यूऔ वैधाइ मेलाल्या

लुवाको मादाला मनि मोतियाको हार

सोइ रहुना लगनका चिउरा

(चिउरा कुट्दाको गीत)

एकै दिन कुल वौवा दुवै दिन भइछ

दुवै दिन कुल वौवा तिनै दिन भइछ

(छैटी)

हरी चोरु डवी चौर सुकीली सवयो

यो सवाय कसु मस्टादेउको होला ।

(देवता पुज्दा)

कसी गरी चलु मरा अविया भडार

चलवौवा चलवौवा हामी पन्साउला

(विवाह)

बनाऊ-बनाऊ बुवा मेरा हात थरिया बनाऊ ।

बनाऊ-बनाऊ बुवा मेरा काँध झोली बनाऊ,

मरे । झँदो मेरो बुवा जोगियाका साथ ।

(ब्रतबन्ध)

यसरी विभिन्न कार्य एवम् उत्सवमा गाइने यी मालहरूमा कार्यको सफलता, दीर्घायुको कामना, देवी देवताको स्तुतिगान तथा अनुनय विनय गरिएको हुन्छ ।

२.१४.१.८ चाड्ची

सुदूर पश्चिमाञ्चल पहाडी जिल्लामा चाँचडी भनेर गाइने गीती सामग्रीलाई हुम्लमा चाड्ची भनिन्छ । यस्ता चाड्चीहरू देवी देवताको स्तुती, पौराणिक घटनाहरूलाई स्थानीय रूपमा ढालेर गरिएका वर्णन तथा समाजमा घट्ने विभिन्न सामयिक घटनाहरूसँग पनि सम्बन्धित हुन्छन् । मूलतः चाड्ची स्वर आशीर्वादात्मक, उपदेशात्मक नै हुन्छ तापनि सामसामयिक घटनासँग सम्बन्धित चाड्चीहरू मनोरञ्जनात्मक चरित्रका समेत पाइन्छन् । विभिन्न सांस्कृतिक पर्वहरू एवम् टोल छिमेकका सुखद् अवसरहरूमा आफन्तहरू छिमेकीहरू भेला भएर चाड्ची गाइन्छ । यस्ता चाड्चीहरू कुनै प्रशस्त लामा हुन्छन् भने कुनै छोटा आकारमै टुङ्गिन्छन् यस्तै केही चाड्चीहरू यसप्रकार छन् :

जाउन जाउन कल्यालयौ ढणलधुरा जाउन
ढणालको कुर्मी मष्टो भोलि चलाई ल्याउन

यसरी चाड्ची लयात्मक हुन्छ । लयमा अन्त्यानुप्रासको अनुपम प्रयोग गरिन्छ ।

माथि उल्लेखित गीतहरू बाहेक अन्य कतिपय लोकगीतका भाकाहरू यहाँको लोक जीवनमा भेटिन्छन् । तिनी मध्ये कतिपय गीतहरू जुनसुकै बेलामा पनि गाउन मिल्ने हुन्छन् । केही गीतहरू कर्मगीतका रूपमा, खेतीपातीका रूपमा, मेलापातमा गाइएका सुन्छिन् भने भ्याउरे गीतका रूपमा पनि केही गीत प्रचलित छन् । आखिर जनुसुकै अवस्थामा गाइने भए पनि ती सबैमा लोकगीतको सुन्दर बान्की पाइन्छ ।

२.१४.२ लोक नाटक

लोक नाटक लोक जीवन सँग सम्बद्ध हुन्छ । नृत्य, बाद्य गीत सहितको र गाउँघरका चोक, डबली तथा विशेष समय र अवस्थामा देखाइने नाचगानलाई लोक नाटक भनिन्छ (खत्री २०५५ : ४५) भन्ने कसै कसैको भनाइ छ । वास्तवमा लोक नाटकले सन्देशात्मक हास्य व्यङ्ग्यात्मक भावनालाई संवादका माध्यमबाट कथानकका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । देशका अन्य भागमा झैं यस जिल्लामा पनि केही लोक नाटकहरू प्रचलित छन् । जोगी र माता, गाँडा गाँडी आदि यसका उदाहरण हुन् भन्ने ढाल नाचमा पनि लोक नाटकका केही विशेषताहरू पाइन्छन् ।

२.१४.३ लोक गाथा

परम्परादेखि लोकमा मौखिक रूपले चल्दै आएको गेय विधाको एक रूप लोकगाथा हो । यसमा नृत्य र कथानक हुन्छ । यसलाई शम्भुप्रसाद कोइरालाले आख्यानमा बाँधिएको रचनाकार अज्ञात रही मौखिक परम्परामा चलेको, लोकसंस्कृतिको संवाहक बनेको प्राचीन वा समसामयिक घटनाको प्रस्तुतिकरण भएको सानो वा ठूलो आकार प्रकारको लयबद्ध गीतिरचना नै लोकगाथा हो भनेका छन् (कोइराला, २०५० : ७६) ।

लोक गाथाले एकातिर महत्वपूर्ण राष्ट्रिय घटनाहरूलाई प्रकट गर्ने काम गर्दछ भने अर्कातिर राष्ट्रिय गौरवको प्रस्तुती तथा वीरचरित्रको चित्रण गर्दछ । यहाँ देवगाथा, वीरगाथा, सामाजिक गाथा आदि विभिन्न किसिमका लोकगाथाका थुंगाहरू पाइन्छन् । भोट्या सवाइ, खार्पूनाथको गाथा, सुन्दर शाही र चमरी झुमा गाथा, सृष्टिको गाथा नैनसिंहको गाथा आदि यस जिल्लामा पाइने लोक गाथाका उदाहरण हुन् ।

२.१४.४ लोक कथा

लोक कथा पनि लोक साहित्यको एक अर्को महत्वपूर्ण विधा हो । समाजको चालचलन रीतिरिवाज, सांस्कृतिक मान्यता, आर्थिक अवस्था आदिको प्रतिकात्मक रूप लोक कथा हो । तसर्थ लोक जीवनको धर्म, सांस्कृतिक, आचार विचार, जादू टुना आदि कुराहरू लोक कथामा सर्वत्र सुरक्षित हुन्छन् । लोक कथाहरूमा मानवता, बहादुरी, अर्ती उपदेश जस्ता कुराहरू प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् । फूर्सदको समयमा भनिने लोक कथाहरूले लोक जीवनको मन सजिलै सँग जित्न सकेका हुन्छन् । लोक कथामा रचनाकारको उल्लेख हुदैन् अर्थात रचनाकार अज्ञात हुन्छ । यसमा रहस्य, रोमाञ्चक जस्ता अलौकिक तत्वका प्रधान्यताका साथै सुख दुःख संयोग वियोग र उत्सुकताको भाव प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छ । ती लोक कथाहरूबाट एकातिर मनोरञ्जनमा मद्दत पुगेको हुन्छ भने अर्कोतिर ज्ञान आर्जनमा पनि त्यतिकै सहयोग भएको हुन्छ । लोक कथाका पात्रहरूले देशकाल र परिस्थितिको यथार्थ चित्र कोरेका हुन्छन् ।

लोक कथाले ऐतिहासिक तथ्य पनि समेटने हुनाले ऐतिहासिक ध्रुव सत्यलाई निर्भिकता पूर्वक जीवन दान दिँदै आएका हुन्छन् (यात्री, २०३४ : ८८) । लोक कथाका पात्रहरू ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा जन्मे हुर्केका हुन्छन् । तसर्थ त्यस्ता पात्र भएका लोक कथाले ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई समेटेको हुन्छ ।

यस जिल्लामा पनि विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई समेट्ने किसिमका लोक कथाहरू प्रचलित छन् । सिलङ्गी डालीको कथा, पुन र वन मान्छे को कथा, दुई बहिनीको कथा हुन् । यी लोक कथाहरूमा ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक विषयवस्तु पाउन सकिन्छ ।

२.१४.५ लोकक्ति

लोकोक्तिलाई गाउँ खाने कथा, उखान र टुक्काहरूमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

२.१४.५.१ गाउँखाने कथा

यस जिल्लामा गाउँखाने कथालाई 'बात' भनिन्छ । दिउँसो भनेमा अन्धो भइन्छ भन्ने जनविश्वासका आधारमा राति मात्र बातै भन्नुपर्ने हुन्छ । बातैमा प्रश्न सोध्ने र उत्तर दिने जस्तो काम गरिने हुनाले प्रश्नको उत्तर दिन नसकेमा कुनै गाउँ दिनुपर्ने हुन्छ र प्रश्नकर्ताबाट उत्तर दिनु पर्दछ । यसले समय बिताउन, मनोरञ्जन गर्न, वुद्धिको परिक्षण गर्न मष्तिष्क तिक्ष्ण गर्नमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । यहाँ प्रचलित केही बातै (गाउँखाने कथा) यस प्रकार छन् :-

नान्नानी छोट्टी उफ्री उफ्री कुट्टी के हो ? उत्तर : उपिँया

सानी सानी दह सिन्को परे नरह के हो ? उत्तर : आँखा

२.१४.५.२ उखान

उखान भाषालाई रोचक बनाउनमा विशेष भूमिका खेल्ने हुनाले लोक साहित्यको महत्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा उखानलाई लिने गरिन्छ । यस जिल्लामा प्रचलित उखानहरूमै प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेकाले अगामी अध्ययनहरूमा यस सम्बन्धि व्यापक जानकारी प्राप्त हुने छ ।

२.१४.५.३ टुक्का

शब्दार्थलाई छोडेर विशेष अर्थ प्रदान गर्ने उखान झैं टुक्का पनि एक लोक साहित्यिक विधा हो । टुक्कालाई कतै तुक्का, कतै वाक्यपद्धति, कतै वाग्धार भनेको पाइन्छ भने अङ्ग्रजीमा 'इडियम' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । टुक्काले भाषालाई रसिलो र रमणीय बनाउनमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ ।

हुम्ला जिल्लामा टुक्काको बेग्लै नाम नदिइ ज्ञान (उखान) कै समकक्षमा राखेको पाइन्छ । यद्यपि यी दुइ बिच तात्विक भिन्नता भने पाउन सकिन्छ । आकार प्रकार एवम्

बनोटबाट टुक्काको पहिचान गर्नु पर्ने हुन्छ । यहाँ आँखा निदाउनु, र्‍याल च्वाउँनु, आँखा लाग्नु, आगाडि सर्नु, गोरु मराइ हुनु, पेट पोल्नु, गाडका लोडा जसो, खाइ छाड्याको मालुपाल्तो जस्ता टुक्काहरू प्रचलित छन् ।

निष्कर्ष

हुम्ला जिल्ला मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कर्णाली अञ्चलमा पर्ने एक विकट हिमाली जिल्ला हो । यो पहिले सिंजा राज्यको शासित रहेको र पछि नेपालमा चौध अञ्चल र पचहत्तर जिल्लाहरू निर्धारण हुँदा यसले पनि हुम्ला जिल्लाका नामले चिनिने मौका पाएको हो । यहाँ विभिन्न धार्मिक तथा साँस्कृति महत्वका ठाउँहरू छन् जसको अहिले सम्म पनि राम्ररी प्रचार हुन सकिरहेको छैन् । विभिन्न भाषा भाषीहरू र जात जातिहरूको साझा घरका रूपमा रहेको यो जिल्ला र यहाँका बासिन्दाहरू ले विभिन्न कठिनाइहरू को सामना गर्नु परेको छ । यहाँ एक मात्र संसदीय निर्वाचन क्षेत्र रहेको छ । यस जिल्लामा १ क्याम्पस ७ उच्च मा. वि., १३ मा. वि. ८ नि. मा. वि., २८ प्रा. वि. गरी जम्मा ५७ वटा शिक्षण संस्थाहरू यहाँ संचालित छन् । यस जिल्लाको विकास निर्माणका काममा विभिन्न एन. जी. ओ. र आई. एन. जी. ओ. हरूले सघाउ पुऱ्याएका छन् । ती विभिन्न किसिमका गैर सरकारी संस्थाहरू यस जिल्लामा सञ्चालित छन् । त्यसरी नै केही समयसम्म विभिन्न परियोजनाहरू लागु हुने गरेका पनि छन् । यहाँ स्वास्थ्य सेवाको स्थिति चिन्ताजनक नै देखिन्छ ।

मानसरोर जस्तो धार्मिक स्थल र रलिङ्ग गुम्बा, पञ्चामूली, खार्पूनाथ, अदानचूली जस्ता दर्शनीय ठाउ यस जिल्लामा रहेका छन् । यस जिल्लामा रहेका नदिनाला र घना जङ्गल यहाँका मानिसहरूका लागि गौरवको साधन बन्न पुगेका छन् । यहाँका कृषकहरूले गाइवस्तु पाल्न घाँसपात तथा दार काठका साथै विभिन्न किसिमका जडिबुटीहरू निःशुल्क रूपमा जङ्गलबाट प्राप्त गर्दै आइरहेका छन् ।

यहाँको भूमि लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूले भरिएको छ । त्यसरी नै आधुनिक सभ्यताबाट सामान्य किसिमले परिचित भएर पनि यहाँको जनजीवन प्रभावित छैन । बरु आफ्नो भाषा, संस्कृति, धर्म रहनसहन आदिलाई जोगाएर राख्नमा सफल देखिन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा सादा जीवन, सहयोगी भावना, सरसता, इमान्दारिता, कर्मठता आदि यस जिल्लामा बसोबास गर्ने मानिसका चिनारी नै हुन् । सबै धर्म, जात, पेशा, आदिका मानिसहरू कुनै पूर्वाग्रह विना नै एक आपसमा मिली जीवन यापन गरिरहेका छन् ।

अध्याय तीन

लोक साहित्य र उखान

३.१ लोक साहित्यको परिचय

लोक साहित्य लोक जीवनसँग सम्बद्ध साहित्य हो । तसर्थ लोक साहित्यले कुनै पनि राष्ट्रको, समाज, राष्ट्रियता, रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति आदिलाई प्रतिबिम्बित गर्ने ऐनाको काम गरेको हुन्छ । यस भित्र लोक जीवनको आँसु, हाँसो आदिले ठाउँ पाएको हुन्छ ।

लोक साहित्य शब्द समस्त शब्द हो । यसमा 'लोक' र 'साहित्य' गरी दुई वटा शब्दको योग भएको छ । लोक जीवनको विशिष्ट भावलाई लोक साहित्यले समेट्ने हुनाले त्यसमा कलात्मकता हुन्छ । त्यसैले कलात्मक आकर्षणमय एवम् मिठो अभिव्यक्ति लोक साहित्य हो (थापा र सुवेदी, २०१४ : ३) । लोक साहित्यलाई मानव मुटुको स्पन्दनका रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

यो साहित्यिक विधाका रूपमा रहेर आफ्नै अस्तित्वमा उभिएको हुन्छ । लोक साहित्य खास गरी बस्तीमा परालका छाप्राहरूमा बसेका र जीवनका उकाली ओराली दुःख उल्लास आदिमा मुटुको चोखो अभिव्यक्ति सुनाइ रहने जन समुदायमा बाँचेको हुन्छ (ठकुरी, २०४७ : ३०) । लोक साहित्य समाजका बिचमा जन्मिन्छ र त्यही फैलिन्छ । तसर्थ यसमा समाजका विविध पक्षहरू विद्यमान हुन्छन् (पराजुली, २०४९ : ६) ।

लोक साहित्यमा लोक तत्वको प्रधान्य रहेको हुन्छ । यसमा लेखन तत्वका आधारका रूपमा सामाजिक विषय वस्तुहरू आएका हुन्छन् । तसर्थ लोक स्तरको विचार, व्यवहार, धारणा आदिको समष्टि नै लोक साहित्य हो भन्नु पर्छ (पराजुली, २०४९ : ७) । यसले परम्परालाई जोगाउने देखि लिएर नीतिशिक्षा सम्बन्धी काममा पनि मद्दत पुऱ्याएको छ ।

लोक साहित्य एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै आएको कथाव्यथा, दुःखसुख एवम् चाडपर्व र जीवनका विविध क्षणमा गाइने जन कण्ठाका गीतहरू को सङ्गालो हो (प्रेमर्षि, २०५२ : १४) । यसमा केही थपिने र केही बिलाउने प्रक्रिया चलि रहन्छ । त्यसैले लोक साहित्य आदिमता र नवीनताको समिश्रण हो भन्नु पर्ने हुन्छ ।

उखानहरू विशिष्ट व्यक्तिका कथन अर्थात प्राज्ञ वचनहरू हुन् । यी विशिष्ट व्यक्तिहरू विद्वान वा साहित्यकार पनि हुन सक्छन् । कुनै अपठित तर अनुभवले खारिएका किसान पनि हुन सक्छन् (बन्धु, २०५८) । यो ज्यादै पुरानो विधाका रूपमा रहेको छ तापनि यसको भूमि सदा उर्वर छ । मूलतः लोक स्तरबाटै सृजित हुने भएकाले नै यस विधालाई पुरानो विधाका रूपमा हेर्न सकिन्छ । लोक जीवनकले विभिन्न खुडकिलाहरू पार गर्दै आउँदा प्राचीनताको अनुभव मिल्दछ । त्यसकै प्रस्तुतीका माध्यम लोक साहित्य बन्न पुगेको हुन्छ । तसर्थ लोक साहित्यको प्राचीन इतिहास छ भन्न सकिन्छ । यही प्राचीन इतिहास बोकेको लोक जीवनको वस्तु तथ्यलाई सरल र सहज किसिमले व्यक्त गर्न सकिने वास्तविक साहित्य नै लोक साहित्य हो । लोक साहित्य विभिन्न विधा उपविधाहरू ले युक्त छ । लोक साहित्यका विधा तथा उपविधाहरूलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

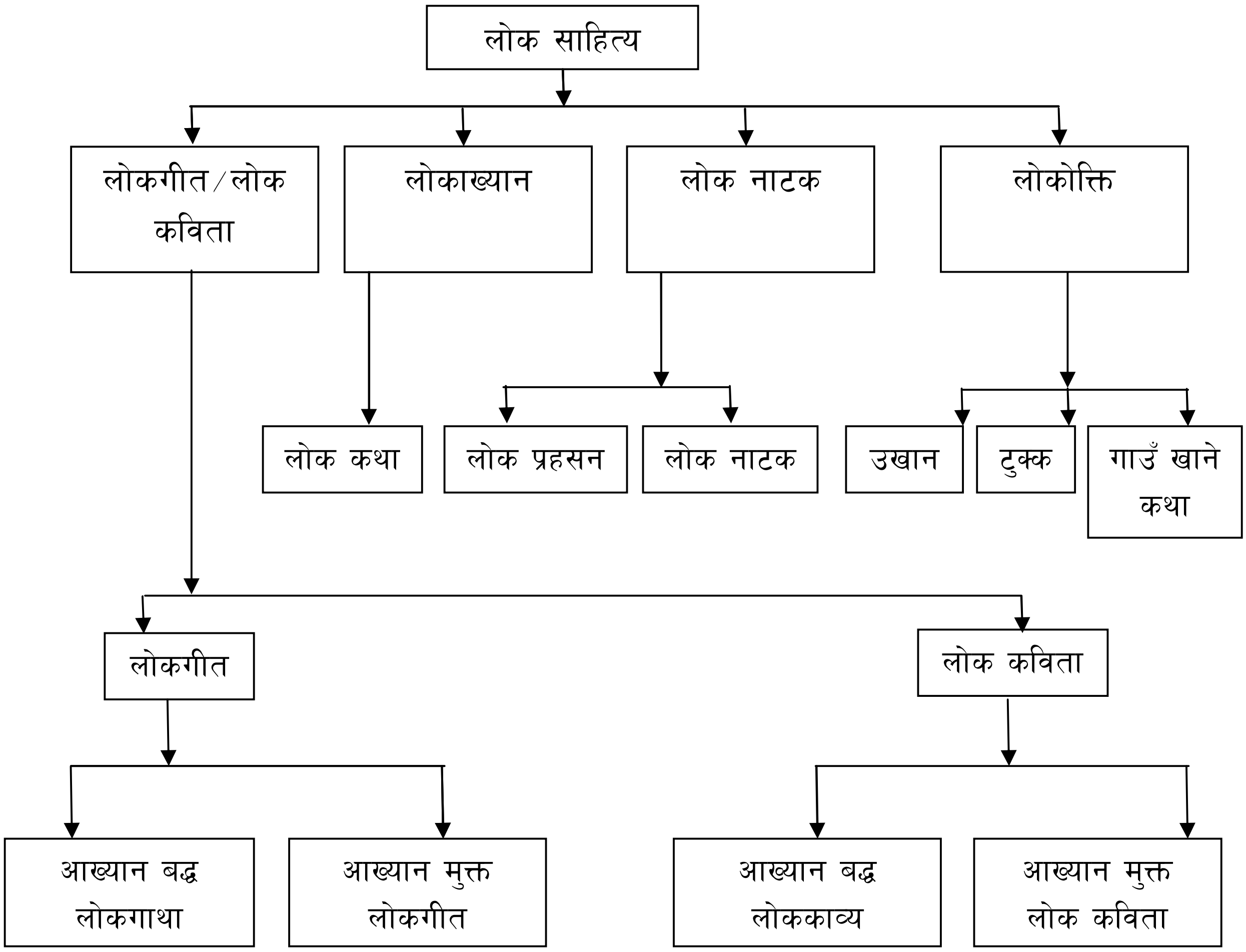

क) लोकगीत/लोक कविता

नेपाली लोक साहित्यका चार प्रमुख विधामध्ये एउटा लोकगीत हो । लोकगीत सर्वदेशीय लोक रचना हो । संसारका सबै देशहरूमा लोकगीत/लोक कविता पाइन्छ लोकगीत र कवितालाई आख्यान बद्ध र आख्यान मुक्त गरी विभाजन गरिएको छ ।

ख) लोकाख्यान

लोकाख्यानको पर्यावाची शब्द लोक कथा हो । लोक कथामा आख्यान तत्व भएकाले यसको समनार्थी शब्द हो । सामान्यतया लोक जीवनका आस्था र विश्वास, व्यवहार र चिन्तनलाई कल्पनाको आवरण दिएर रोमाञ्चक आख्यान तत्वहरूको मिश्रण गरी लोक समुदायद्वारा रचना गरिएका मौखिक परम्परालाई जीवित परम्परित कथाहरू नै लोकाख्यान हुन् ।

ग) लोक नाटक

लोक नाटक लोक साहित्यको श्रव्य दृश्य विधा हो । लिखित साहित्यमा नाटकको दृश्य विधाका रूपमा अस्तित्व स्थापित गरे झैं लोक साहित्यमा लोक नाटकले दृश्य विधाको स्वरूप लिएको पाइन्छ । लोक नाटकको उपविभजन अन्तर्गत लोक प्रहसन र लोक नाटक रहेका छन् ।

घ) लोकोक्ति

लोक साहित्यका विधाहरू मध्ये सूक्ष्म आकृति भएका र लोकक्तिका रूपमा प्रयोग गरिने विधाहरू उखान, टुक्का र गाउँ खाने कथा हुन् ।

यसरी लोक साहित्य विभिन्न विधा-उपविधाको समष्टि रूप हो । यो युगौं युगदेखि श्रुति स्मृति परम्परामा चम्पामुलक रूपमा देखा पर्दछ । यसमा सामाजिक याथार्थ प्राकृतिक मनोरमता, ऋतुकालीन विशेषता आदिको प्रतिबिम्ब अङ्कित भएको हुन्छ । तसर्थ यिनै कुराहरूको समग्र रूप नै लोक साहित्य हो ।

३.२ उखानको शब्दार्थ

संस्कृत 'आख्यान' शब्दमा 'उप' उपसर्ग गाँसिएर उपाख्यान शब्द बनेको छ । त्यसैबाट उखान शब्द विकसित भएको मानिन्छ । (पोखरेल, २०४३ : १२४) । उखानलाई अङ्ग्रेजीमा 'प्रोभर्ब' भनिन्छ । यसलाई उर्दूमा 'जर्बूल मिस्ल' हिन्दीमा 'कहावत', संस्कृतमा

'लोकोक्ति' आदि भन्ने गरिन्छ भने राजस्थानीमा 'ओखाणे', गुजरातीमा 'उखानणु', थारुमा 'बहकही' भनिन्छ । नेपालीका विभिन्न भाषिकाहरू मा यसका निम्ति आहन-साइत, आन, ज्ञान आदि शब्दहरू प्रचलित छन् । नेपाली बृहत शब्द कोश मा लोकको अनुभवलाई सँगालिएको र संक्षेपमा व्यक्त भएको गहकिलो तथा चमत्कारपूर्ण वाक्य नै लोकोक्ति हो भन्ने जनाइएको छ (त्रिपाठी, २०४० : ११) । त्यसरी नै सोही शब्दकोशमा लोक जीवनमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुटकिला, उक्ति, आहान र कहावतलाई उखानका अर्थमा प्रस्तुत गरिएको छ (त्रिपाठी, २०४० : १११) । त्यसै गरी अक्सफोर्ड एडभान्सड लर्स डिकसनरीमा यसलाई सल्लाह र चेतावनीका शब्दमा व्यक्त गरिने जनप्रिय एवम् सङ्क्षिप्त कथनका रूपमा अर्थ्याइएको पाइन्छ ।

जे होस, उखान टुक्काहरू भनेका विशेषतः लोक जीवनमा हृदय कोशका रूपमा रहेका हुन्छन् र यिनीहरूको प्रयोग भाषाको अलङ्कार ठाउँ, गुण र मौका हेरी जुनबेला पनि हुन्छ (जोशी, २०५५ : ४३४) । उखानलाई जुनसुकै भाषामा जेसुकै नामले पुकारिए तापनि यसलाई लोक जीवनको सारपूर्ण अभिव्यक्तिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.३ उखानको परिभाषा

उखानको प्रयोग धेरै पहिलेदेखि हुँदै आए तापनि सैद्धान्तिक अध्ययन भने धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ । उखानका अध्ययनका क्रममा विभिन्न विद्वानहरूबाट विभिन्न परिभाषा दिइएका छन् । ती मध्ये केही तल प्रस्तुत छन् :

हजारौं वर्षदेखि बोलचालमा आइ रहने उखान मनुष्य जीवनको मुख्य साथी हो (उपाध्याय, २०१४ : १६४) ।

लोक साहित्यको धरातल खडा गर्ने मेरुदण्ड हो (पोखरेल, २०४३ : १२४) ।

उखानको आकार लोक कथा, लोकगाथा, लोक नाटक र धेरै जसो लोकगीतका भन्दा सानो हुन्छ तर अर्थको गहनता व्यापकरता र चमत्कार भने ज्यादै सशक्त र प्रभावकारी हुन्छ (गिरी, २०५४ : ९१) ।

उखानलाई लोक जीवनमा चलेका अनुभव पूर्ण चुडकिला वा लोक चित्रण, लोक अनुभव र यथार्थको सत्य तथ्य कडी मानिन्छ । यहाँ अनुभवपूर्ण तथ्य तथा बुढापाकामा

उपदेश रहेको हुन्छन् (सुवेदी : २०५४ : २४) । उखान लोकले खाँदिएको, खँदिलो अति प्रभावकारी गद्यात्मक अभिव्यक्ति हो (लामिछाने, २०५६ : २) ।

लोक जीवनका व्यापक अनुभवबाट सिर्जना भएको उक्ति वा कथन नै उखान हो (सिवाकोटी, २०५६ : २३) ।

यसरी उखानलाई परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न लेखकहरूले आ-आफ्ना परिभाषाहरू प्रस्तुत गरेका छन् र ती परिभाषामा तात्विक भिन्नता भेटिँदैन । निश्चय पनि उखानहरूको जीवन र जगत्का भावनाहरू लाई सूत्रबद्ध रूपमा अभिव्यक्त गर्दछन् । तसर्थ उखानहरू लाई लोक जीवनको खँदिलो उद्गारका रूपमा लिन सकिन्छ । उखानले लोक मानसलाई आत्मसात् गरेको हुन्छ र प्रायः व्यङ्ग्यात्मक भाव पनि बोकेको हुन्छ । उखानलाई अनुभव सिद्ध ज्ञानका रूपमा लिन सकिन्छ । मानिसले युगौंयुगबाट जुन कुराको अनुनभव गर्दछ त्यसको प्रकाशन उखानबाट भएको छ । यसका साथै उखानले कथनलाई मिठो र सामान्य भनाइलाई विशिष्ट बनाउन मद्दत पुऱ्याउने साधनका रूपमा लिने काम गरेको हुन्छ ।

३.४ उखानका तत्वहरू

उखान निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने सामग्री नै उखानका तत्व हुन । तिनले उखानको निमार्णमा सघाउ पुऱ्याउँछन् । यसै आधारमा उखानका तत्व निर्धारण गरिएको छ ।

३.४.१ विषय

उखानको प्रमुख तत्व विषय हो । उखानमा ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि विषय मध्ये लिइएका हुन्छन् । विषय विना उखान सम्भव छैन । सामाजिक विषय सम्बन्धि दुई उखान उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छन् :

टाइन टुइअ भौति काम केहि नाई

तातो गर्न्या उन राम्मो गर्न्या सुन

३.४.२ भाषा

भाषा उखानको अभिव्यक्तिको माध्यम हो । उखान कथ्यमा उच्चारित हुने हुनाले भाषा पनि एक तत्व हो । उखानहरूको भाषा स्थानीयताको प्राचुर्य रहन्छ । यहाँ स्थानीय

भाषिका चोर्न नजान्ने 'चोर्दो' मासिहाड 'ठुलाबडालाई खान दिने राम्रो मासु भएको हाड' चोट्टो 'चोर्दो' टाला 'कपडा' जस्ता शब्दहरू प्रयुक्त छन् ।

चोन्न नजान्दो मासिहाँड चोट्टो

छ टाला छ जाडो छैन टाला छैन जाडो

३.४.३ परिवेश

उखानको अर्को तत्व परिवेश हो । समय, स्थान र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । उखान विविध परिवेश मा सिर्जित हुन्छन् ।

जेठाजुका हातका बाउँसा खन्दा

डोटि असिनु सिलगुढि पैह्रो

यी उखानमा स्थानगत र सामाजिक परिवेशको वर्णन छ । हुम्लामा बाउसा अर्थात कोदालो खन्ने काममा प्रयोग हुन्छ । यहाँ जेठाजुको कोदालो खन्न सिपको प्रशंसा गरिएको छ । यसरी नै डोटी र सिलगढी स्थानगत कुरा यहाँ आएका छन् ।

३.४.४ लाक्षणिकता

मुख्य अर्थले लक्ष्य अर्थका लागि आफ्नो अर्थको त्याग गरेमा लाक्षणिकता मान्छिन् (उपाध्याय, २०६१ : १७६) । एउटा अर्थको बाधामा उखानले अर्को अर्थ दिन्छ त त्यसैले उखानका तत्वका रूपमा लाक्षणिकतालाई लिन सकिन्छ । तलको उखानमा 'तारा देखिने घरको ओस आउने भुईं' भन्दै गरिबीको अवस्थातिर लाक्षणिक रूपमा सङ्केत गरिएको छ :

तारा लागि घर स्याँल पडि मैडि

३.४.५ सङ्क्षिप्त आकार

उखान दुई शब्ददेखि बिस शब्दको आकारमा सीमित हुन्छन् । जस्तै : पुस फास फुस्, छकालको प्याल्या बासा मे बासाको प्याला वर्ष दिन ढुक ।

३.४.६ लोकतत्व

लोक साहित्यिक विधा भएकाले उखानमा लोकतत्व रहन्छ । जस्तै 'मा भनी नाग्याको नखानू' भन्ने उखानमा आमाले नै नाघेको भए पनि खाना खानु हुँदैन भन्ने लोक विश्वास प्रकट भएको छ ।

यी तत्वहरू उखान निर्माणका साधन हुन् । उखानका तत्वले उखानको मूर्त रूप दिन्छ । यसले आफ्नो धरतालको स्वरूप ग्रहण गर्छ ।

३.५ उखानका प्रकार

उखान संरचनागत भिन्नता, विषयगत विविधता आदिका आधारमा विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । जीवन जगत्का महत्वपूर्ण उपलब्धि अनुपलब्धि र त्यसबाट मानिसले प्राप्त गरेको अनुभवको प्रस्तुति उखानमा हुने गर्दछ । तसर्थ उखान भित्र कतै सामाजिक व्यवहार र कतै आर्थिक अवस्था आदिको बयान हुन्छ भने कतै प्रकृतिका विभिन्न पक्षको चित्र खिचिएको हुन्छ । त्यसैले मूलत : यिनै विषयमा केन्द्रित रहेर आकार प्रकार निर्धारण गरिएको पाइन्छ ।

उखानका प्रकारहरू तोक्ने क्रममा कृष्ण देव उपाध्याय ले (२०१४ : १५५) (१) स्थान सम्बन्धी, (२) जात सम्बन्धी, (३) प्रकृति तथा कृषि सम्बन्धी, (४) पशुपक्षी सम्बन्धी र (५) प्रकीर्ण गरी पाँच प्रकारका उखान हुन्छन् भनी बताएका छन् ।

सरोजनी (२०२८ : ११५-११६) ले (१) प्रकृति सम्बन्धी, (२) कृषि सम्बन्धी, (३) नीति सम्बन्धी, (४) भाग्य सम्बन्धी, (५) जाति सम्बन्धी, (६) स्वास्थ्य सम्बन्धी, (७) घर व्यवहार सम्बन्धी, (८) खानपान सम्बन्धी र (९) विविध भन्दै उखानको वर्गीकरण गरेकी छन् ।

उखानका किसिम बनाउने क्रममा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी (२०१४ : ४२४) द्वयले (१ नीति रचना रूपमका लोकोक्ति, (२) सुक्ति रूपका लोकोक्ति, (३) न्याय व्यवस्था रूपमा लोकोक्ति गरी तिन किसिमका उखानहरू हुने कुरा बताएका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले (२०५६:४३) (१) सामाजिक तथा नीतिचेतना (२) ज्ञान विज्ञान, (३) कृषि व्यवसाय, (४) लोक विश्वास, (५) विविध सम्बन्धी उखाना रूपमा उखानलाई पाँच भागमा बाड्न पुगेका छन् ।

जीवेन्द्र देव गिरी (२०५४ : ९१) बाट एकातिर प्रगतिवादी स्वर भएका उखानहरू र अर्कातिर सामन्ती संस्कार एवम् आध्यात्मिक भावले युक्त उखानहरूलाई राखी उखानको अध्ययन र वर्गीकरण गर्नेकाम भएको छ ।

३.६ उखानका विशेषता

उखान विभिन्न विशेषताबाट युक्त हुन्छन् । तिनले लोक जीवनका विभिन्न पक्षलाई स्पर्श गर्नेदेखि लिएर ज्ञान विज्ञान, नीतिशिक्षा, चेतना अभिवृद्धि आदिलाई पनि अँगालेका

हुन्छन् । यसरी लोक जीवनका विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बद्ध उखानका विभिन्न विशेषताहरू हुन्छन् भन्ने कुरा विभिन्न अध्यताहरूले प्रस्तुत गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले (२०५७ : ३३) उखानका विशेषताका रूपमा (१) सारगर्भिकता, (२) संक्षिप्तता, (३) सरलता, (४) रूप विविधता, (५) सजीवता र (६) लोकप्रियता भनी ६ किसिमका विशेषताको चर्चा गरेका छन् ।

त्यसैगरी शम्भुप्रसाद कोइराला (२०५० : १३३) अनुसार उखान मूलतः पाँच वटा विशेषताबाट रहेका हुन्छन्, (१) संक्षिप्तता र सारगर्भिकता, (२) अनुभूतिको व्यञ्जना, (३) सरलता एवम् लयात्मकता, (४) प्रभावशालिता एवम् लोकरञ्जकता र तुक वा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग ।

यसरी विभिन्न अध्येताहरूका दृष्टिमा देखा परेका उखानहरू को विशेषता तिर पनि आँखा लगाउँदा समग्रमा निम्न प्रकारका विशेषताले भरिएका उखानहरू लोक जीवनमा प्रचलित छन् ।

३.६.१ सारगर्भिकता

एउटा सानो कथन वा सिङ्गो अनुच्छेदलाई उखानले अर्थ्याउन सक्ने भएकाले र यसबाट मुख्य कुरालाई छोएर अर्थ स्पष्ट पार्ने जस्तो महत्वपूर्ण काम हुने भएकाले उखानमा सारगर्भिकता हुन्छ भन्ने खोजिएको हो । त्यति मात्र नभई यसको वैशिष्ट्यले अरुको मन जित्ने सामर्थ्य राख्तछ । यहाँ उदाहरणका लागि 'जो होचो उसका मुखमा घोचो' भन्ने उखानलाई लिन सकिन्छ । यसबाट उखान सङ्क्षिप्त भईकन पनि अत्यन्तै सागर्भित एमव् प्रभावशाली हुन सक्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

३.६.२ सङ्क्षिप्तता

सङ्क्षिप्तता उखानको एक अर्को विशेषता हो । एउटा सानो लोहटामा समुन्द्र अटाउन सक्ने क्षमता उखानमा हुन्छ । तसर्थ उखान लघु आकारका सूत्रात्मक अभिव्यक्ति हुन् । 'धनको मुख कालो' भन्ने उखान सङ्क्षिप्त छ तर यसको अर्थ गहिरो छ ।

३.६.३ सरलता

उखान सरल हुने हुनाले यी सजिलै सँग लोक जीवनमा हेलमेल हुन सक्छन् । सरलताका कारणले अर्थबोधका सहजता आउँछ । यहाँ 'गुन न जस खरानी धस्' भन्ने

उखानलाई सरलताको कोटीमा राख्न सकिन्छ भने यस्तै किसिमका अन्य कतिपय उखान पनि प्रचलनमा आएका छन् ।

३.६.४ लयात्मकता

उखान लयात्मक पनि हुन्छन् । तसर्थ उखानका विशेषता भित्र लयात्मकता पनि राख्न सकिन्छ । तुकबन्दीका कारणले उखान लायात्मक हुन पुग्छन् । 'अघि आउने भरियाको रोजी बिसौनी पछि आउने भरियाको छोडी बिसौनी' लयात्मक उखानको उदाहरण हो ।

३.६.५ सजीवता

उखनामा दिन प्रति दिनका भोगाइहरू प्रतिबिम्ब हुने भएकाले यसले भाषा र भावलाई जीवन्त राख्नमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । त्यसकारण उखानमा सजिवता छ भन्न सकिन्छ । 'काग कराउँदै छ पिना सुक्दै छ' भन्ने उखानले जीवनको गतिशीलता तिर सङ्केत गर्दछ ।

३.६.६ रूप विविधता

उखानमा रूप विविधता पनि भेटिन्छ । केही उखान सामन्य हुन्छन् भने केही लयात्मक हुन्छन् । तुक मिलेका र नमिलेका उखानहरू पनि चलन चल्तिमा रहेका पाइन्छन् । यसरी हेर्दा उखान गद्यात्मक, पद्यात्मक, प्रश्नात्मक र प्रश्नोत्तरात्मक आदि विविध भेटिन्छन् । यस किसिमको विशेषतालाई चिनाउन तल विविध किसिमका उखान प्रस्तत् छन् ।

आड नपाई कुकुर भुक्दैन ।

३.६.७ स्थानीयता

उखानले स्थानीय परिवेश, स्थान र वस्तु आदिलाई झल्काउने हुनाले स्थानीयतालाई पनि उखानको विशेषता मानिन्छ । 'न्याय नपाए गोरखा जानु विद्या नपाए काशी जानु' उखानले एकातिर त्यस ठाउँको विशेषत झल्काएको छ भने अर्कोतिर वस्तुको प्राप्तिका बारेमा पनि चर्चा गरेको छ ।

३.६.८ ज्ञानवर्धकता

उखानलाई मानवीय ज्ञानको स्रोत मानिन्छ । जीवन भोगाइका हरेक कुरा उखानमा व्यक्त हुने गर्दछन् । पछि गएर त्यही मानवका लागि ज्ञानको स्रोत हुन्छ । अर्ती उपदेश

जस्ता जीवनोपयोगी कुराहरू उखानबाट नै प्राप्त हुने गर्छन् । त्यसैले नै उखानमा मानवीय ज्ञानको स्रोत भेटाउन सकिन्छ । यस क्रममा 'कि पढेर जानिन्छ कि परेर जानिन्छ' भन्ने उखानहरू लाई नमूना स्वरूप अगाडि सार्नु सान्दर्भिक देखिन्छ यस प्रकारका उखानहरू निकै ज्ञान वर्धक मानिन्छ ।

३.६.९ प्रासङ्गिकता

उखानका विशेषताहरू मध्येको एक अर्को विशेषता प्रासङ्गिकता पनि हो । उखानको प्रयोग प्रसङ्ग र अवस्था हेरी हुने गर्दछ । अर्थात् जुन उखान जहाँ उपयुक्त हुन्छ त्यही नै प्रयोग गर्नु पर्दछ, अन्यथा त्यसको प्रयोगको औचित्य रहन्न भनेर धर्म र पापका सन्दर्भमा उखान प्रयोग भएको छ ।

निष्कर्ष

लोक जीवनका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित लोक साहित्यिक विधाका रूपमा उखानलाई लिने गरिन्छ । त्यसैले उखानमा लोक जीवनका कथा, व्यथा, आस्था, विश्वास, व्यवहार आदिको चित्रण भेटिन्छ । अझ स्पष्ट रूपमा भन्नु पर्दा उखानले लोक जीवनका प्रविष्टि पाएको हुन्छ । तसर्थ उखान अतीतको अनुभवको सँगालो वर्तमानको सहयात्री र भविष्यको मार्ग निर्देशक हो । उखानहरू एउटै आकार प्रकार र भावका हुँदैनन् । यी विभिन्न भागमा वर्गीकृत र विविध विशेषताले युक्त हुन्छन् । यिनमा मानव जीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, नैतिक आदि पक्षका साथै प्रकृतिजन्य कुराहरूको पनि चित्र कोरिएको हुन्छ ।

अध्याय चार

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको वर्गीकरण

४.१ उखान वर्गीकरणका आधार

लोक जीवनको भाषिक व्यवहारमा उखानको प्रयोग भइ रहेको हुन्छ । त्यसैले लोक जीवनसँग सम्बद्ध विभिन्न कुराहरूको विम्ब प्रतिबिम्ब उखानमा अङ्कित भएको देख्न पाइन्छ । विभिन्न विद्वानहरूबाट उखानको वर्गीकरण गर्ने काम भएकाले त्यसलाई उखान वर्गीकरणको आधार बनाउन सकिन्छ ।

पोखरेल (२०४३ : ११४) ले उखानलाई अभिधामूलक र लक्षणामूलक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । उखानलाई उपर्युक्त दुई भागमा मात्र नभई रूपात्मक र विषयात्मक रूपमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (पराजुली, २०५६ : ३९-४१) । उखान भित्र विभिन्न विषय अटाउने हुनाले नै कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली उखानको वर्गीकरण गर्दा सामजिक तथा नीतिचेतना सम्बन्धी र विविध विषय सम्बन्धी गरी उखानलाई पाँच भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । माथि उल्लेखित उखानका वर्गीकरणका आधार बाहेक वैचारिकताका आधारमा पनि उखानको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (गिरी, २०५४ : ५१) भन्ने दृष्टिकोण रहेको छ । यी आधारहरूलाई ख्याल गरेर नै हुम्लेली उखानहरूको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.२ हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको वर्गीकरण

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको वर्गीकरण गर्दा माथि दिइएको वर्गीकरणका आधारका साथै स्थानीय विशेषतालाई पनि ख्याल गर्न आवश्यक छ । स्थानीय परिवेशमा जन्मी स्थानीय कथ्य भाषामा प्रचलित उखानहरूको यहाँ आधिक्य भएको हुनाले यी उखानहरूलाई अन्य विभिन्न ठाउँमा प्रचलित उखानहरूको स्थानीय विशेषताको समेत ख्याल गरी निम्नअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

४.२.१ विषयका आधारमा वर्गीकरण

लोक जीवनका विविध पक्ष उखानका विषयवस्तु बनेका हुन्छन् । त्यसभित्र व्यापार व्यवसाय, कृषि, ज्ञान विज्ञान, रहनसहन आदि विषयहरू अटाएका हुन्छन् । हुम्लेली उखानले अंगालेका विषयका आधारमा ती मोटामोटी रूपमा एघार प्रकारका छन् ।

४.२.१.१ समाज सम्बन्धी उखान

उखान समाजका बिचबाट जन्मिने हुनाले यसमा समाजका विविध पक्षको चित्रण भएको हुन्छ । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको यहाँको सामाजिक जन जीवनको प्रकटिकरणमा मद्दत पुऱ्याएका छन् । यस जिल्लाका मानिसहरूका चाल चलन, धर्म, संस्कृति व्यवहार उखानमा पाइन्छन् ।

समाजमा सहयोगको आदान प्रदान भइ रहन्छ । आपसी सहयोग विना समाज सञ्चालन हुन सक्दैन भन्ने तथ्य पूर्व जानकारी उखानमा पाइन्छ । समाज विभिन्न समस्याले ग्रस्त हुन्छ । तसर्थ ती समस्या समाधानका लागि सामाजिक व्यवहार सञ्चालन हुने गर्दछ । यस प्रकारको भावना यी उखानमा पाइन्छन् :

आमा बोक्सी हुन्दिन्, गाउँले शत्रु हुँदैन ।

त्यसरी नै समाजमा एक जना गतिलो व्यक्ति हुँदा सिङ्गो समाजकै गौरव रहन्छ भने एक जना पद भ्रष्ट भइ दिँदा सिङ्गो समाजको नै इज्जत गुम्दछ अर्थात एक जनाले गर्दा सात जना बिग्रिन सक्छन् भन्ने कुरा तलको उखानबाट प्रष्ट हुन्छ :-

एक बिराउँदो सबै डोरिँदा । (एक बिराउँदो सबै दुःख पाउछन्)

एक साल्याले सात साल्या माऱ्यो । (एक सालेले सात साले माऱ्यो)

४.२.१.२ घर व्यवहार सम्बन्धी उखान

घरका विभिन्न वस्तु प्रयोगमा आउने गर्दछन् । यो पारिवारिक जीवनका लागि दिनचर्या नै बनेको हुन्छ । त्यसै गरी परिवारका सदस्य बिच एक आपसमा कामको बाँडफाँड र विभिन्न काममा सहयोगका कार्यहरू भइ रहन्छन् । त्यसको चिनारी उखानबाट मिल्ने गर्दछ । त्यस्ता केही उखानहरू हुन् :-

चाइको भाँडो बिचाइकको ठाँडो (चाहिँदाको भाँडो नचाहिँदाको ठाँडो)

आज लाटी घट्ट भोलि लाटि घट्ट (आज लाटी घट्ट भोलि लाटी घट्ट)

४.२.१.३ नीति शिक्षा सम्बन्धी उखान

समाजमा नीति शिक्षा सम्बन्धी उखान पनि प्रचलित हुन्छन् । समाजमा सबै मानिसहरू समान आचरणका हुँदैनन् । कोही राम्रो आचरण भएका हुन्छन् भने कोही नराम्रो

आचरण अर्थात पदभ्रष्ट हुन्छन् । तिनको प्रस्तुति उखानमा भेटिन्छ । त्यस्तै केही उखानहरूले बाटो भुलेकाहरूलाई सही मार्ग निर्देशन गर्ने काम गरेको हुन्छन् जसको सवाङ्ग नमुना उखानमा मिल्ने गर्दछ । त्यसैले हुम्लाका उखानहरू पनि नीतिशिक्षापूर्ण र उपदेशात्मक छन् । जस्तैः-

आगो ताप्नु मुडाको कुडो सुन्नु बुडाको (आगो ताप्नु मुढाको कुरो सुन्नु बुढाको)

अरुले घोडा चड्या आफुले मुडा चड्नैन (अरुले घोडा चढे आफूले मुढा चढ्नु हुँदैन)

अरुले बेत निउँडया आफूले हात निउँडनु (अरुले एक वित्ता निहुरिए, आफूले एक हात निहुरिनु)

४.२.१.४ कृषि व्यवसाय सम्बन्धी उखान

हुम्ला जिल्लाको प्रायः सम्पूर्ण जनसङ्ख्या कृषिमा नै आश्रित छ । यसैबाट हुम्लेली जन जीवनका दिनहरू व्यतित भइ रहेका छन् । काम नगरे खान पुग्दैन भन्ने भनाइबाट यहाँका मानिसहरू पूर्ण रूपले परिचित छन् । तसर्थ कृषि व्यवसायलाई मूल आधार मान्दै आफ्नो पौरख देखाउन हिचकिचाउँदैनन् यिनै कुराको चित्रण उखानमा भेटिन्छ ।

हात नचलाया मुख पस्तैन् (हात नचलाए मुख पस्दैन्) ।

हलि हलो बाँहदो कुकुर लक्छकाँदो (खेतालो हलो जोत्दछ, कुकुर पछिपछि लाग्छ ।)

४.२.१.५ आर्थिक अवस्था सम्बन्धी उखान

यस जिल्लाको अधिकांश जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । त्यसका साथै जातीय र वर्गीय भेदभाव पनि यहाँ चर्को रूपमा रहेको छ । आर्थिक विषमता एवम् गरिबीको चित्रण उखानबाट हुने गर्दछ । जस्तैः-

अद्धको कम्पनी माला अद्धकन पोतै नाइँ (आधालाई कम्पनी माला आधालाई पोते छैन्) ।

छ टाला छ जाडि छैन टाला छैन जाडो (छ लुगा छ जाडो छैन लुगा छैन जाडो) ।

४.२.१.६ पशुपक्षी सम्बन्धी उखान

पशुपक्षीका गुण, अवगुण आदि कुराहरू हुम्लेली उखानमा प्रकट भएका हुन्छन् । यहाँका उखानमा कुकुर, स्याल आदि जनावरका बयान पाइन्छ । कुकुर एक अज्ञानी जनावर हो । उसलाई वस्तुको गुण र त्यसको महत्व बारे केही थाहा हुँदैन । त्यसैगरी स्याल पनि

एक त्यस्तै प्राणी हो जसले नोक्सान पुऱ्याउँछ । यस्ता पशुहरूका क्रियाकलाप र पशुहरूका बारेमा प्रचलित उखानहरू यस भित्र पर्दछन् । यस्ता उखानहरूका उदाहरण यस प्रकार छन् :

काकको सुत्ता पिनाउँदो (कागको आस पिनामा) ।

स्यालका ऐडा जानिन अक्काका कुढा सुनिन्न (स्यालका ऐडा नजानु अरुका कुरा नसुन्नु) ।

कुकरकी लेख कबास क्या? (कुकुरका लागि कपास के) ?

४.२.१.७ लोक विश्वास सम्बन्धी उखान

लोक विश्वास लोक जीवनमा आधारित हुन्छ । त्यसभित्र विभिन्न किसिमका लोकमान्यताहरू रहेका हुन्छन् । हुम्लेलेली जन जीवन पनि यसबाट टाढा छैन । यहाँ इश्वर प्रतिको आस्था एवम् विश्वास कायमै छ । कर्ममा होइन भाग्यमा विश्वास गर्ने प्रवृत्ति निकै बलियो रूपमा अडेको छ । रुढिगत मान्यता तथा अन्ध विश्वासले ग्रस्त यहाँको जन जीवन समृद्ध उखान यहाँ निकै प्रचलनमा आएको पाइन्छन् । जस्तै :-

गहतका झोलदो जात फाल्नु (गहतको झोलमा जात फाल्नु) ।

दैवको खेल को झान्दो हो ? (दैवको खेल को जान्दो हो ?)

४.२.१.८ स्थानसम्बन्धी उखान

ठाउँ विशेषलाई जनाउने उखान पनि यस जिल्लामा प्रचलित छन् । विभिन्न ठाउँका विभिन्न विशेषता हुन्छन्, जसको चिनारी निम्न उखानबाट मिल्दछ :-

देवपुरी हुम्लो विष्णु पुरी जुम्लो (देवपुरी हुम्ला विष्णु पुरी जुम्ला) ।

अवेलाका पाइत देउकुडी बस्यारो (कुसाइतको पाइलो सराइ देउकुडी बसाइ) ।

४.२.१.९ खानपान सम्बन्धी उखान

खानपानका कुराहरू उखानमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । नखाएको र खान नमिल्ने वस्तुका स्वादका बारेमा चर्चा परिचर्चा गर्नु उचित हुँदैन् भन्ने भनाइ यहाँका उखानमा जीवन्त छ । आफ्नो भागमा परेको खानु पर्छ तर अरुका भागको डाहा गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता पनि यहाँका उखानले बोकेका छन् । यहाँ उदाहरणका लागि केही उखान दिइएका छन् :-

बाम्नाले च्याउ कहिले खायो हो, सुँगुरले सरक कहिले देख्यो हो (बाहुनले च्याउ कहिले खायो होला, सुँगुरले आकाश कहिले देख्यो होला) ।

भोक लाग्याका तक ज्या खाया भातै (भोक लागेका बेला जे खाए पनि भातै) ।

जा बस्या उइ थात ज्या खाया उइ भात (जहाँ बस्यो उहीँ थात, जे खायो उही भात) ।

४.२.१.१० प्रकृति सम्बन्धी उखान

प्रकृतिमा हुने परिवर्तन, घाम, पानी आदिका बारेमा उल्लेख भएका उखान पनि यहाँ भेटिन्छन् । प्रकृतिको सिङ्गो चित्रण गर्ने खालका उखान प्रकृति सम्बन्धी उखान हुन ।

कैले पहाडा घाम कहिले स्याला घाम (कहिले पाखा घाम, कहिले खोँच घाम)

गर्भ र सर्गका क्या कुरा (गर्भवती र आकाशको के भर)

४.२.१.११ हास्यव्यङ्ग्य सम्बन्धी उखान

समाजमा हुने अनेकौं विकृति र विसङ्गतिलाई विषय वस्तु बनाएर व्यङ्ग्यात्मक रूपले उखानका माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ । यस प्रकारका उखानले एकातिर सामाजिक विसङ्गति एवम् विकृतिप्रति कडा प्रहार गरेको हुन्छ भने अर्कोतिर हाँसोको अनुभूति दिलाएको हुन्छ । त्यस्ता केही उखानहरू हुन :-

कुकुर हान्दा पाउना तर्साउँदा (कुकुर हानेर पाउना तर्साउँछन्) ।

खाँदा खा बाग हग्दा देखुँला (खाँदा खा बाघ हग्ने बेला देखुँला) ।

४.२.३ संरचनाका आधारमा वर्गीकरण

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानलाई संरचनाका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यहाँ प्रचलित सबै उखानहरू समान संरचनाका छैनन् । कुनै उखान छोटा छन् भने कुनै लामा छन् । लय, प्रश्नात्मक आदिका दृष्टिले पनि ती फरक-फरक छन् । त्यसैले हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूलाई संरचनाका दृष्टिले आकारका आधारमा, लयका आधारमा र प्रश्नात्मकताका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

४.२.३.१ आकारका आधारमा वर्गीकरण

हुम्लेली उखानलाई आकारका आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

४.२.३.१.१ छोटा उखान

यस अध्ययन र सङ्कलनमा फेला परेका हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानहरूमा सबैभन्दा छोटा रूपका उखान तिन देखि चार शब्द सम्मले बनेका छन् । तिनका केही नमुना यस प्रकार छन् :-

घर ओडार बुन भुँडार (घर रित्तै वन भण्डार) ।

गाड बौलिया छाल छिटा (खोला उर्लिए किनारमा छिटा) ।

काकको सुत्ता पिनाउदो (कागको सुर्ता पिनामा) ।

४.२.२.१.२ लामा उखान

यस जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू मध्ये लामा उखानका रूपमा बढिमा बाह्र शब्दले बनेका उखानहरू भेटिएका छन् । तिनका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन् :-

छकालको प्याल्या बासा, मेघ बासाको प्याल्या वर्ष दिन ढुक (विहानको पहेंलो बादल साँझ पानी, बेलुकाको पहेंलो बादल वर्ष दिनसम्म पनि बन्द)

दुख पड्यापछि बाबुकन झानु भोक लाग्या पछि आमाकन झानु (दुःख परेपछि बाबु कहाँ जानू भोक लागेपछि आमा कहाँ जानू)

४.२.४ प्रश्नात्मकताका आधारमा वर्गीकरण

प्रश्नात्मकताका आधारमा उखानहरू तिन प्रकारका छन् :

४.२.४.१ प्रश्न विहीन उखान

यस जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमध्ये धेरै जसो उखान सामान्य किसिमका छन् भने केही उखान प्रश्नात्मक पनि भेटिन्छन् । यहाँ प्रचलित सामान्य उखानका नमूनाहरू निम्न प्रकारका छन् :-

चाइकका हाडा विचाइकका ठाडा (चाहिँदामा भाँडा नचाहिँदामा ठाँडा) ।

आस गर भर नपड (आस गर, भर नपर)

४.२.४.२ प्रश्नात्मक उखान

यस प्रकारका उखानमा कथायिताले प्रश्न सोधको जस्तो भान हुन्छ र प्रयोगका पछाडि प्रसङ्ग र भाव लुकेको हुन्छ । त्यस्ता केही उखानहरू हुन :-

दैवको खेल को झान्दो हो ? (दैवको खेल को जान्दो हो ?) ।

आफू मडा जमर्का बडा ? (आफू मरेका हुइयाँ ठूला ?)

४.२.४.३ प्रश्नोत्तरात्मक

प्रश्न र उत्तरको एक साथ प्रस्तुति भेटिने उखान प्रश्नोत्तरात्मक उखान हुन् । यस जिल्लामा प्रचलित केही त्यस्ता उदाहरणहरू तल दिइएका छन् :

क्यान हुक्कान्छै बल्द ? आटाका लागी (किन डुग्रन्छस् गोरु ? पिडाका लागि)

याँ क्या मइ छ ? पानी (यहाँ के मही छ ? पानी)

४.२.५ लयका आधारमा वर्गीकरण

यहाँका उखानमा लयात्मकता पनि भेटिने भएकाले लयका आधारमा पनि यिनलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । लयका आधारमा दुई किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :-

४.२.५.१ लय विहीन उखान

गद्यमा बनेका उखानमा लयात्मकता पाइँदैन । यहाँ यस किसिमका उखानमा बढि मात्रामा पाइने भए तापनि नमुनाका लागि केही उखानहरू प्रस्तुत गरिएका छन् :

कुडो चुइ उबो पानी चुइ उदो (कुरो चुहिएर माथि पानी चुहिएर तल) ।

काकको सुत्ता पिनाउँदो (कागको आस पिनामा) ।

चुहलास कट्टा आफै रित्तो (हुहेपछि भाँडो आफै रित्तो) ।

चोरको चित्त कालो (चोरको मन कालो) ।

४.२.५.१ लायात्मक उखान

यहाँका केही उखान लयात्मक छन् । तुकबन्दीयुक्त उखान हुनाले तिनमा लयात्मकता पाइन्छ । केही लयात्मक उखानका नमूना निम्न प्रकार छन् :

खान्या उही बटुका दुई (खाने उही कटौरा दुई)

बासा दियो दै बात चुकि गै (बेलुका दियो दही बेला गइगयो) ।

ठकुरि साथ से घर क्या ले (ठकुरी साथ सुत घर के ले) ।

जस्ता तस्ता अग्ला बस्दा (जस्ता तस्तै अग्ला बस्दा) ।

४.२.६ चिन्तनका आधारमा वर्गीकरण

समाजमा बसोबास गर्ने मानिसहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन् । तिमध्ये कसैले नयाँ समाजको निर्माण गर्ने परिवर्तनकारी सोच लिएका हुन्छन् भने कसैमा यथास्थितिवादी चिन्तले जरो गाडेको हुन्छ । यस किसिमको चिन्तनको द्योतन उखानबाट भएको पाइन्छ ।

४.२.६.१ परिवर्तनकारी चिन्तनयुक्त उखान

समाजको मूल रोगका रूपमा रहेको रुढिगत मान्यता एवम् परम्परागत चिन्तनलाई त्यागेर नयाँ भावनाहरू समाज समक्ष पुऱ्याउने सोच बोकेका परिवर्तनकारी चिन्तनयुक्त उखान पनि यहाँ पाइन्छन् । यस्ता उखानमा आँट एवम् साहसको बखान पनि भेटिन्छ । केही त्यस्ता उखानहरू छन् :-

कि जागर पस्निन पसे पछि तिघ्रा कमाउँनिन । (कि जाँगर नपस्नि पसे पछि तिघ्रा नकमाउनु) ।

याका ठालु त्याका ठालु कुला पदालाका क्या ठालु (यहाँका ठालु त्यहाका ठालु कुला पदालाका क्या ठालु ?)

मुर्खका पछि नलाग्नु, भालुका ऐडा नजानु (मूर्खका पछि नलाग्नू, भालुका सिकार नजानु) ।

४.२.६.२ परम्परागत चिन्तनयुक्त उखान

यस जिल्लामा परम्परागत मान्यता बोकेका वा यथास्थितिवादी चिन्तन भएका उखानहरू पनि प्रचलित छन् । पुरानो परम्परा, रुढी, अन्धविश्वास आदिको प्रस्तुति ती उखानमा भेटिन्छ । त्यस्ता उखानका केही नमुनाहरू निम्नबमोजिम छन् :

मुख मुखियो पिठिउ भाऱ्या (मुख मुखियो पिठमा भारी बोक्ने)

भाइ वैरी घर जेवालो (भाइ बैरी घर पासो) ।

४.२.७ स्थानियताका आधारमा वर्गीकरण

कुनै उखान स्थानीय तहमा मात्र प्रचलित हुन्छन् । भने कुनै व्यापक सेरोफेरोमा फैलिएका हुन्छन् । जुन उखान स्थानीय परिवेशमा जन्मी त्यहाँ कै लोक जीवनमा सिमित रहेका हुन्छन् । त्यस्ता उखानलाई स्थानीय उखान भन्न सकिन्छ भने अन्यत्र पनि प्रचलनमा रहेको उखानलाई स्थानीय उखानको संज्ञा दिन मिल्दैन । तसर्थ हुम्लेली उखानलाई प्रचलित क्षेत्रका आधारमा दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ :

४.२.७.१ स्थानीय उखान

हुम्ला जिल्लामा मात्र प्रचलित रहेका र यहाँका स्थानीयतालाई झल्काउने खालका उखान स्थानीय उखान हुन् । नमुनाका लागि केही त्यस्ता उखान यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन्ः-

अद्दका दुइ आगा अद्दा ढेल नागा (आधीका दुई कपडा आधीका चाक नागै) ।

अरु बेहत निउडया आफू हात निउडनु (अरु बित्ता निहुरिए आफू हात निहुरनु) ।

अभागी चाँदो अढल जाँदो (अभागी कर्म बेठाउँमा जान्छ) ।

४.२.७.२ अन्यत्र प्रचलित उखान

अन्यत्र प्रचलनमा आएका केही उखान यस जिल्लामा पनि प्रचलित छन् । तापनि तिनमा भाषिक भिन्नता भेटिन्छ । तिनलाई यहाँ नमुना स्वरूप प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

बिना माउका चल्ला (बिना माउका चल्ला)

मर्दाको मलामी जिउँदाको जन्ती (मर्दाको मलामी जिउँदाको जन्ती) ।

मुल सोधि पानि खानु, कुल हेरि छोरि माग्नु (मूल हेरेर पानी खानु, कुल हेरेर छोरी माग्नु) ।

निष्कर्ष

यस वर्गीकरणका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू विभिन्न विषय वस्तु सँग सम्बन्धित छन् । त्यसो भएको हुनाले नै तिनमा त्यहाँको लोक जीवनका कथा, व्यथा, आस्था एवम् विश्वास, कृषि-व्यवसाय, पशुपक्षी, आर्थिक अवस्था, खानपान आदि कुराहरू पृथक-पृथक देखिन्छन् । संरचनालाई विचार पुऱ्याई

तिनको वर्गीकरणले गर्दा आकारगत भिन्नता एकातिर छ भने अर्कातिर लयात्मकता र प्रश्नात्मकताले पनि ठाउँ पाएको प्रष्ट देखिन्छ । चिन्तनका आधारमा पनि त्यहाँका उखान वर्गीकृत हुन सक्छन् । यसरी हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानलाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

अध्याय पाँच

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको विश्लेषण

५.१ आरम्भ

उखानमा एकातिर लोक जीवनको व्यावहारिक पक्षको दिग्दर्शन भएको हुन्छ भने अर्कातिर नैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि कुराको चित्रण पनि गरिएको हुन्छ । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानमा पनि यिनै कुराको प्रस्तुति पाइन्छ । उखानका संरचनागत विशेषता पनि आफ्नै प्रकारका हुन्छन् । अतः यी सबै कुराहरू ख्याल गर्दै विभिन्न कोणबाट उखानको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यहाँ विषय वस्तु, चिन्तन, संरचना, भाषिक पक्ष, शैली र व्यापकताका कोणबाट हुम्लेली उखानको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ विषयका कोणबाट विश्लेषण

लोक साहित्यका अन्य विधामा झैं उखानमा पनि विषयगत विविधता भेटिन्छन् । उखान आकारमा साना भएर पनि तिनले विभिन्न विषयलाई समेटेका हुन्छन्.। जे होस् उखान स्थानीय भूगोल, इतिहास र सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित हुन्छन् । ती खारिएका मस्तिष्क र पाकेको अनभुवका उपज भएका हुनाले तिनमा उपदेशात्मकता पनि हुन्छ । त्यसैले नै उखान विभिन्न विषय वस्तुमा अधारित हुन्छन् । हुम्ला जिल्लामा प्रचिलित नेपाली उखानलाई विषयगत विविधताका आधारमा विभिन्न कोणबाट निम्न अनुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.१.१.१ सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष

व्यक्तिको समष्टि रूप नै समाज हो । त्यसैले समाजलाई व्यक्तिको साझा घर हो भन्न सकिन्छ । व्यक्ति समाजको बिचबाट जन्मिन्छ र विभिन्न परिस्थितिको सामना गर्दै हुर्किन्छ । उसको सामाजिक व्यक्तित्व निर्माणमा समाजले उल्लेखनीय भूमिका खेलि रहेको हुन्छ । यस क्रममा ऊ अनेकौं अनुभवहरूलाई सँगालेर जीवन यात्रामा लम्कि रहन्छ । यसरी व्यक्तिका जीवन यात्राका क्रममा सँगालिएका ती तिता मिठा अनुभवहरू उखानका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने गर्दछन् ।

समाजमा बस्दा काम गर्दा र पारिवारिक व्यवहारका सन्दर्भमा पनि व्यक्तिलाई विभिन्न कुराको महसुस हुन्छ । पारिवारिक सम्बन्ध, नातागोता र छरछिमेकका बारेमा धेरै

कुराहरू बुझ्दै र सामाजिक व्यवहार पनि सञ्चालन गर्दै जानु पर्ने हुन्छ । तसर्थ समाजमा कसरी हेलमेल हुने, घर परिवार दाजुभाइ, छरछिमेक आदिका बिचमा कस्तो व्यवहार सञ्चालन गर्ने तथा समाजमा नारी र पुरुषको स्थान एवम् सम्बन्ध कस्तो हुनु पर्छ भन्ने जस्ता थुप्रै प्रश्न र तिनका उत्तर पनि यहाँका उखानमा भेटिने गर्छन । यस बाहेक चाडबाड मेलापर्व आदि लोक संस्कृतिजन्य कुराका वैशिष्ठ्य पनि यहाँका उखानमा भेटिन्छन् । परिवारका सदस्यहरू बिचको सम्बन्ध, छिमेकी-छिमेकी बिचको सम्बन्ध र साथीसँगको सम्बन्धको चर्चा पनि उखानमा भेटिन्छ । त्यसरी नै धर्म, संस्कृति आदिको प्रस्तुति पनि यहाँका उखानमा पाइन्छ । बाबु आमाले आफ्ना छोराछोरीलाई दिने माया र उनीहरूबाट प्राप्त हुने अर्ती उपदेशका कुराहरू उखानमा राम्ररी प्रकट भएका हुन्छन् । बाबु आमबाट एकातिर आफ्ना छोरा छोरीहरू गलत बाटो तिर नलागुन् भन्ने सोचाइ लिइएको हुन्छ भने अर्कोतिर छोरा छोरीहरू भने भनेको नमानी बेवास्ता गर्छन् । यो वास्तविकता यहाँ प्रचलित बाबुको ढाक्याको नाइँ आमाले हाक्याको नाइ (बुबाले कपडा दिए जस्तो छैन आमाले भनेकी नमान्ने) भन्ने उखानले देखाउँछ । जति माया ममता बाबु आमाबाट पाउन सकिन्छ त्यति अरुबाट पाउन सकिँदैन भन्ने तथ्य आमाका लाड्या बाबाका लाड्या हाम्रा क्या लाड्या पम्पुडा जाडया (आमाको प्यारो बाबुको प्यारो अरुका दाउरे) मा भेटिन्छ ।

समाजमा बस्दा, उठदा र अन्य कार्य गर्नु पर्दा सहयोगको अपेक्षा गरिन्छ । त्यस्तो अवस्थामा आफ्नो मान्छेबाट मिल्ने सहयोग निकै प्रशंसनीय हुन्छ । हुन त मुखले सहयोग दिनेहरू भेरै भेटिन्छन् तर व्यवहारमा उतार्ने भने भेटाउन कठिन हुन्छ । आफूलाई असजिलो पर्दा आफन्तबाट पाइने सहयोगमा निरन्तरता रहन्छ । त्यसैले आफन्त जस्तो अरु हुँदैन भन्ने कुरा आफ्ना जसो अर्को नाइ काम्ला जसो बर्खो नाइ (आफ्ना जस्तो अर्को हुँदैन काम्ला जस्तो बर्को हुँदैन) भन्ने उखानमा व्यक्त भएको छ । त्यसरी नै यहाँका उखानमा साथित्वको भावना पनि झल्किएको पाइन्छ । आफूले खाँदै गरेका भात छोडन नहिच्किचाउने तर सङ्गत छोडन नमान्ने स्वभावको मानिसहरूको सङ्ख्या पनि कम हुँदैन । त्यस किसिमको प्रकृतिलाई पनि हुम्लेली उखानले समेटेको छ । भात छोड्न सकिन्छ तर साथ छोडन सकिँदैन भन्ने कुरा भात छाडिन्छ साथ छोडिँदैन (भात छोडिन्छ तर साथ छोडिन्न) मा आएको छ ।

मानव जीवनमा विभिन्न संस्कारले ठाउँ पाएका छन् । ती संस्कार अनुसार गरिने कर्ममा छरछिमेकको सहयोग अपरिहार्य ठहर्छ । मान्छे जन्मँदा ति आवश्यक हुन्छ । त्यस्ता

संस्कारगत कार्य पुरा गर्नका लागि छर छिमेकको आवश्यक विवाह ब्रतबन्ध गर्दा त्यस्तै अन्य शुभकार्य गर्दा र मर्दामा नाताकुटुम्ब र छरछिमेकको सहयोग आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरा जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी (जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी) भन्ने उखानमा प्रकट भएको पाइन्छ । त्यसरी नै आफन्तको अभावले गर्दा मान्छेको लासले पनि कुकुरको लासमा परिणत हुनु पर्ने अवस्था आउँछ । यही कुरा कडो नभयाको घडो, साख नभएको मडो (कडो नभएको गाग्री साख नभएको मुर्दा) मा व्यक्त भएको छ ।

यहाँ विवाह, ब्रतबन्ध जस्ता संस्कारमा मागल गाउने चलन छ । तसर्थ मागलले संस्कृतिलाई चिनाउने देखि जोगाउने सम्म काम गरेको हुन्छ । परौडो जन्त आयो, मागल सिक राँडौ (परबाट जन्त आयो, मागल सिक राँडहरू हो) ले संस्कृतिको चिनारी दिन्छ । उखानले चाडपर्वका विशेषताको प्रतिनिधित्व पनि गरेका हुन्छन् । यस जिल्लामा वैशाख सङ्क्रान्ति र माघे सङ्क्रान्तिलाई क्रमशः तिहार र चेली तिहार भन्ने गरिन्छ । विसु र चेलि तिहारमा खाइने मिठा मसिना खाने कुराहरू यहाँ जन जीवनका लागि मह□वपूर्ण हुन्छन् भन्ने ती चाड पर्व पनि त्यत्तिकै रमणीय मानिन्छन् । तसर्थ चेलत्यार चेत हरी आनु विसु बिस खेरि खानू (चेली तिहारमा विचार पुऱ्याएर खानू विसुमा बिस चोटी खानू) भन्दै यस उखानले स्थानीय चाडपर्वका वैशिष्ट्यलाई समेटेको छ ।

यहाँका उखानमा प्रेम प्रसङ्ग पनि भेटिन्छ । युवा युवती बिचको माया प्रेम निकै गहिरो हुन्छ । उनीहरू प्ररस्पर भेटघाट गर्न निकै आतुर देखिन्छन् तर अनेकौं अप्ठ्याराहरूले त्यस्ता तगाराको काम गरेको हुन्छन् । माया प्रेमको सीमा र परिभाषा पत्ता लागउन कठिन हुन्छ । प्रत्येक पलमा प्रेमी-प्रेमिका एक अर्कालाई सम्झि रहन्छन् र उनीहरूका आँखाभरि एक-अर्काका चित्र नाचिरहन्छन् । उनीहरू एक अर्कालाई विश्वास दिलाउन आफूमा भएको मायाको पोको खोल्न खोज्छन् तर सम्भव हुँदैन । त्यस अवस्थामा माया नभएको होइन् तर भएर के गर्ने भन्ने कुरा गौडिउदो बान्याको जाड्य क्या गरु माया मै (दैलामा बाधेको कुकुर के गर्नु माया भई) भन्ने उखान पाइन्छ त्यसरी नै जार पल्क्याकी बैकिनि खार पल्क्याको बाखो (जार पल्केकी आईमाई, खार पल्केको बाखी हो) पनि प्रेम प्रसङ्गलाई समेटेको छ ।

यहाँको समाजले नारी र पुरुषमाथि दुई किसिमका दृष्टि राख्दछ । पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण भिन्नै छ भने नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण पनि भिन्नै छ । पुरुषहरू आफूलाई समाजका अगुवाका रूपमा चिनाउन खोज्दछन् भने नारीहरू आफूमा भएको क्षमतालाई पनि देखाउन पाउँदैनन् । यो यहाँको पितृसत्तात्मक समाजको विधान नै बन्न पुगेको छ ।

यस्तो समाजमा पुरुषले नारीलाई खेलौना रूपमा लिने क्रममा नाना किसिमका जाल रच्ने गर्छन् । बैकिनी बुझाउनु कनिका रुजाउनु (आइमाइलाई बुझाउनु कनिका रुजाउनु) भन्ने उखानमा कनिका भिजाउन धेरै समय नलागे झै नारीलाई झुक्याउन पनि ठूलो प्रयासको आवश्यकता पर्दैन भन्दै नारीको अस्मितालाई हल्का रूपमा लिइएको छ । नारीलाई समाजको नेतृत्व सुम्पिनु हुँदैन किन कि उनीहरूमा दृढताको अभाव हुन्छ भन्ने सोचाई यहाँको पुरुष प्रधान समाजमा रहेको छ । बैकिनी मुखाली, बाखो बटालो (आइमाइ नेतृ बाखी बाटो देखाउने) भन्ने उखानले आईमाईले बढि जान्ने हुनु हुँदैन भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ । त्यसरी नै आईमाईमा निर्णय दिने क्षमता हुँदैन । तसर्थ उनीहरू द्वारा गरिने काम भरिलो हुँदैन भन्ने नारी विरोधी धारणा यहाँको पुरुष प्रधान समाजमा व्याप्त छ । बैकिनिको जान्या खोराम्बो हान्या (आईमाईले बढि जान्नु काम बिगार्नु हो) भन्दै बहकिने प्रवृत्ति यहाँ पुरुष वर्गमा पाइन्छ जुन कुरा उखानले देखाउन मद्दत पुऱ्याएका छन् । नारीहरू लाई खेलौनाका रूपमा लिने, अधिकारहीन बनाउने र उनीहरूको भविष्यलाई अँध्यारो तिर धकेल्ने प्रवृत्ति यहाँको समाजमा ज्यूँका त्युँ छ ।

हुम्लेली समाज विभिन्न खालका व्यक्तिहरूले बनेको छ । अतः त्यहाँको समाजलाई कतिपय नराम्रा संस्कारले गाँजेका छन् । अरुको भलो देखि नसहनेहरूले अरुको कुभलोमा रमाउने प्रवृत्ति हुम्लेली समाजमा विद्यमान छ भन्ने कुरा यहाँका उखानमा पाइन्छ । अरुका लागि होइन् आफ्नै लागि कमाउनु पर्छ अनि अरुलाई बचाउने होइन आफूले बाँच्नु पर्दछ भन्ने भनाईलाई आफू त काँ ? तबै चूल्ठो (आफू त कहाँ ? तब चूल्ठो) ले प्रतिनिधित्व गर्दछ । यस उखानमा एकातिर आफ्नो व्यवस्था मिलाउन भ्याएको छैन, अरुको कसरी मिलाउने भन्ने अभिव्यक्ति छ भने अर्कातिर आफ्नो ज्यान नजोगाई अरुको कसरी जोगाउने भन्ने अभिव्यक्ति पनि रहेको छ ।

५.१.१.२ नीतिचेत तथा उपदेशमूलक

उखानहरू उपदेशात्मक एवम् नीतिचेतमय हुने भएकाले हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानलाई पनि यस कोटिमा राखेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ । व्यक्तिले आफ्नो जीवन यात्रामा बटुलेका विभिन्न किसिमका अनुभवहरूका सँगालाका रूपमा उखानलाई लिइने गरिन्छ तसर्थ उखानमा कतै नीतिचेत त कतै उपदेश भेटाउन सकिन्छ । यस्ता उखानले जीवनको बाटो बिराउन लागेका व्यक्तिहरू लाई सही दिशातिर डोऱ्याई उनीहरू लाई गलत

बाटो देखि सावधान हुनमा मद्दत पुऱ्याएका हुन्छन् । यिनै कुराहरू हुम्लेली उखानमा प्रकट भएका छन् ।

जीवनका विभिन्न क्षणमा विभिन्न किसिमका कठिनाइहरू आउने गर्छन् । ती समस्याहरू सँग परिचित हुँदै समाधानका बाटोहरू पहिल्याउनु पर्छ । यस क्रममा भोक, रोग, दुर्घटना जस्ता भयावह स्थितिको सामना गर्नु पर्ने अवस्था जन्मिन्छ । तसर्थ त्यसमा सचेतताको खाँचो पर्ने कुरा अनिकालमा बिउ जोगाउनु, हुलमुलमा जिउ जोगाउनु (अनिकालमा बिउ जोगाउनु, हुलमुलमा जिउ जोगाउनू) भन्ने उखानमा व्यक्त भएको छ । कुनै काम गर्दा गल्ती हुन सक्छ तर त्यो पछिका लागि भने अर्ती बन्न जान्छ । त्यस किसिमको गल्तीलाई सजगताको बिजारोपण गर्ने कुरा पनि यहाँको उखानमा प्रस्ट देख्न पाइन्छ । अगाडिको रडि पछाडिको चनाखी पर (अगाडिको रडि पर्छ पछाडिको चनाखो पर्छ) भन्ने उखानमा उक्त कुरा व्यक्त भएको छ ।

यहाँ गाउँ घरका बुढापाकालाई सम्मानजनक दृष्टिले हेर्ने गरिन्छ । साथै उनीहरू बाट व्यक्त हुने ज्ञानगुनका कुराहरूलाई निकै चासो लिएर सुन्ने र मनन गर्ने गरिन्छ । बुढापाकाहरू को मुखबाट गल्ती कुरा फुत्किन्न भन्ने जन विश्वास पनि निकै दरो किसिमको छ । तिनका प्रत्येक कुरा अर्तीमय हुन्छन् भन्ने मान्यता यहाँ पाइन्छ । आगो ताप्नु मुडाको कुडो सुन्नु बुडाको (आगो ताप्नु मुढो कुरा सुन्नु बुढाको) भन्ने उखानले मुढाको आगो जति रापिलो हुन्छ त्यति नै बुढाको कुरा तेजिलो हुन्छ भन्ने मत प्रकट गरेको छ ।

अरुलाई लोभ्याएर आफूले खानेकुरा खानु मानवता होइन भन्ने मान्यता यहाँ पाइन्छ । अरुले हेर्दा कुगर कलो नखा (अरुले हेर्दा त कुकुरले पनि कलो नखाओस) भन्ने उखानले उक्त भनाईलाई प्रस्ट्याएको छ । त्यसरी नै अरुको भनाइमा लाग्नेहरू अन्यौलको भुमरिमा परी भौतारि रहन्छन् । तसर्थ अरुको कुरासम्म सुन्नु पर्छ तर आफ्नै बुद्धिले काम गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता कुडो सुन्नु अरुको, बुद्धि गर्नु आफ्नो (कुरो सुन्नु अरुको बुद्धि गर्नु आफ्नो) भन्ने उखानले लिएको छ । यसमा नीतिचेत र उपदेशको भाव सलबलाएको छ ।

अति भन्नु कुरा राम्रो हुँदैन भन्ने मान्यता हुम्लेली उखानले लिएको छ । सीमाभन्दा बाहिर गएर काम गर्नेहरूको भलो भएको देखिँदैन । तसर्थ भौति अम्ल्याको दुध चुलाजादो (धेरै उम्लेको दुध चुला जान्छ) मा उपर्युक्त भनाइ अटाएको छ ।

आफूसँग धेरै अन्न भएको बेला त्यसको सदुपयोग गर्न नसक्दा कुनै दिन भोकमरीको चपेटामा पर्नु पर्छ । तसर्थ अन्न फारु गर्नु पर्छ । राखिराख्या खान पाँइदो भकारीका धान (राखिराखे खान पाइन्छ भकारीको धान) भन्ने उखानले आफूसँग भएको अन्न जुनसुकै परिस्थितिमा पनि काम लाग्ने भएकाले अन्नलाई जोगाएर राख्ने काम गरिन्छ भन्ने उपदेश रहेको छ । सम्पन्न छु भनेर घमण्डले मात्तिने र विपन्न छु भनेर दुःखले आत्तिनेहरूलाई लक्ष्य गरी भया भनि सिरग ओछ्याउनैन, गर्यायँ, भनि दरि ओड्नैनन (सम्पन्न छु भनेर सिरक ओछ्याउनु हुँदैन विपन्न छु भनेर दरी ओड्नु हुँदैन) भन्ने उखानले मात्तिने र आत्तिनेहरू लाई उपदेश दिँदै तह लगाउन खोजेको छ । भालु र ठकुरी समान किसिमका हुन भन्दै भालुका ऐडा नजानु ठकुरीका बऱ्यात नझानु (भालुलाई खेद्न नजानु, ठकुरीको विवाह नजानू) भनी उखानले हानि कारक तत्वदेखि ढाटा रहनु पर्दछ भन्ने उपदेश दिएको छ । बुझ्नेलाई आढाइ रहनु नपर्ने तर नबुझ्नेलाई धेरै सम्झाउनु पर्ने विचार मूर्खलाई सय कुडा जान्यालाई एक कुडा (मुर्खलाई सय कुरा जान्नेलाई एक कुरा) भन्ने उखानमा निहित छ । नीतिचेतना र उपदेशमय यी उखानहरूले मानिसलाई विभिन्न कुराहरू सिकाउँदै असल चरित्र निर्माणका लागि हुम्लेली जन जीवनमा प्रेरणा भर्ने काम गरेक छन् । अरुले बेत निउड्या आफु हात निउडनु (अरुले एक वित्ता निहुरिए आफूले एक हात निहुरिनु) भन्ने उखानमा आफु सधै सरल र मिजासिलो हुनु पर्छ भन्ने भाव अन्तर्निहित छ ।

५.१.१.३ रुढि र अन्धविश्वास

हुम्लेली जनजीवन अझै पनि रुढिगत मान्यता र अन्धविश्वासले ग्रस्त छ । रुढीवादी रोगबाट मक्किएका धारणालाई बदल्न नसक्दासम्म समाज विकासको क्रम अगाडि बढ्न सक्दैन् तापनि रुढि र अन्धविश्वासको भावना यस जिल्लाका उखानले बोकि रहेकै छन् । बिरामी पर्दा र अन्य कुनै काम गर्दा धामी झाँक्रि कहाँ पुग्ने र उनीहरू बाट अर्ती उपदेश माग्ने चलन यस जिल्लामा विद्यमान छ । डाक्टर र वैद्यको भन्दा बढि सम्मान धामीको हुने गर्दछ । खडेरी पर्दा र अनिष्ट आइ लाग्दा धामी बसाल्ने गरिन्छ । घर भरि धामी भोक मर्दा हामीले धामी झाँक्रि माथिको विश्वास यथावत् नै छ भन्ने बुझिन्छ ।

हुम्लेलीहरू मा देवि देवता माथि विश्वास गर्ने प्रवृत्ति परम्परा देखि नै विकसित हुँदै आएको छ । देवता नपुजेमा रिसाउने र दुःख दिने गर्दछन् । तसर्थ देवी देवतालाई खुसी पार्नु पर्छ भन्ने मान्यता हुम्लेली जन जीवनले बोकेको छ । यहाँ हेर्दा मेरा माइती खाइखादो बेताल (यसो गर्छन् मेरा माइती खाइहाल्छ बेताल) मा देवी देवता प्रतिको आस्था र विश्वास

उद्घृत भएको छ । बेताल देवताको इच्छा विपरीत कार्य गर्नु हुँदैन, यदि त्यस्तो कार्य गर्नु नै छ भने देवताको आदेश लिएर मात्र गर्नु पर्दछ भन्ने अवधारणा यहाँ व्याप्त छ ।

देवतालाई सर्वस्व तिमी नै हौ भन्दै यहाँको समाज ज्यादै पुरानो परम्परा बोकेर ईश्वरीय शक्ति असामान्य शक्ति हो भन्ने मान्यता सहित बाँचि रहेको छ । परमेश्वर नभन्या देवता पन राइदइनन् (परमेश्वर नभनी देवता पनि चिन्दैनन्) जस्तो उखान यहाँ प्रचलित छ । देवताको आरधना गरि रहनु पर्छ भन्ने रुढिगत मान्यता यस उखानले बोकेको छ ।

कुनै मानिसलाई कुष्ठरोग लागेमा देवता रिसाएको ठान्ने चलन यहाँ छ । जसले पाप गर्छ, उसले कुष्ठरोगी हुनु पर्छ भन्ने पौराणिक ग्रन्थहरूको भनाइ यस जिल्लामा यथावत् छ । कुष्ठरोगीले आफ्नो रोग अर्केको कुभावनाबाट उब्जिएको हो भन्दछ । अरु कसैले देवता कहाँ गई आफू विरुद्ध उजुर गर्नाले देवता रिसाई कुष्ठरोग पैदा भएको हो भन्ने कुरा कुष्ठरोगीले अनुमान गर्दछ । आफु कोढिंदो अर्को बात लाइदो (आफू कोढिन्छ, अरुलाई दोष दिन्छ) भन्ने कुरा यस उखानले खुलस्त पारि दिएको छ ।

हुम्ला जिल्लामा जात, भात र छुवाछुतको भावना व्यापक मात्रामा रहेको छ । तागाधारीहरू आफ्नो घाँटीमा झुण्डिएको जनैमा जात भएको विश्वास गर्दछन् । भान्छादेखि बाहिर वा भात भान्छा नमिलेको हातको भात खाएमा जात जान्छ भन्ने रुढिगत मान्यता अझै बलियो रूपमा रहेको छ । तागाधारीहरू भात, दाल जस्ता खाद्य पदार्थ जुठो मान्ने गर्दछन् । आफूभन्दा तल्लो जातिले पकाएको भात खाएमा जात गएको ठान्छन् । यहाँ गतका झोलौदो जात फाल्नु (गहतको झोलमा जात फाल्नु) भन्ने उखानले उक्त कुरालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

५.१.१.४ न्याय व्यवस्था

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखान मा यहाँको न्याय व्यवस्थाको पनि जानकारी दिएको पाउन सकिन्छ । कानुनका नजरमा सबै मानिस बराबर हुन्छन् भनिए तापनि व्यावहारिक रूपमा भने यो भनाइ सत्य भएको भेटाउन सकिन्न भन्ने यहाँको अभिमत छ । अधिकार सम्पन्न वर्गले अधिकारको दुरूपयोग गरि रहेको र कानुनी तराजु एकातिर ढल्किएको अभिव्यक्ति हुम्लेली उखानमा पाइन्छ । ऐन पन नान्कालाई लाग्दो (ऐन पनि सानालाई लाग्छ) तथा भनुत मुख्याँइ ब्वारि नभनु त भ्रष्ट पाडि (भनु त मुखियाकी बुहारी नभनूँ त भ्रष्ट पारी) मा यहाँको न्याय व्यवस्थाको चित्रण भएको छ । हुने खाने वा ठूलाबडालाई ऐन

कानुन नलाग्ने र निम्न वर्गले नै त्यसको मार खेप्नु पर्ने कुराका साथै गाउँका मुखिया वा तिनका आफन्तले गरेका नराम्रा कुराका सम्बन्धमा बोल्न नमिल्ने अवस्था बारे यी उखानले प्रकाश पारेका छन् ।

सम्पन्न वर्गलाई दुःख र पीडाको महसुस हुँदैन तर विपन्न वर्गलाई ती कुराले छोडेका हुँदैनन् भन्ने कुरा हुम्लेली उखानमा स्पष्ट भएको भेटिन्छ । गरिबको जीवनमाथि धनीको रजाइ हुने हुँदा गरिबहरू कष्टप्रद जीवन जिउन बाध्य भएका हुन्छन् तसर्थ उनीहरूले हरेक क्षणमा पीडाको महसुस गर्नु पर्ने कुरा गरिबका जाँ हान्या दुख्दै (गरिबका जहाँ हान्दा पनि दुख्छ) अर्थात जता ततैबाट गरिबले नै पिल्सिनु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति यस उखानमा पाइन्छ ।

अन्य जिल्लामा झैं यस जिल्लामा पनि छोरालाई पैतृक सम्पत्तिको अधिकारी मान्ने परम्परा बलियो भएको हुनाले उसले पैतृक सम्पत्तिलाई आफूखुसी गर्न सक्छ तर छोरी भने त्यस अधिकार देखि धेरै टाढा छिन् भन्ने कुराको चित्रण यहाँका उखानमा भेटिन्छ । त्यति मात्र नभई छोरीको जन्म निरर्थक हो भन्ने भनाईले पनि जरो गाडेको यहाँको समाजमा छोरा र छोरी प्रति भिन्ना भिन्नै दृष्टि दिइन्छ जसको प्रस्तुति पनि यहाँको उखान मार्फत हुने गर्छ । अंश खान्या भया छोरो भइ जर्मदि होइ (अंश खाने भए छोरो भई जन्मन्थिस्) भन्ने उखानमा पैतृक सम्पत्तिको उपभोग गर्नाका लागि छोरा नै हुनु पर्दछ भन्ने एक पक्षीय भावना चित्रित छ ।

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूले कानूनका नराम्रा पक्षहरूलाई मात्र नकोट्याई राम्रा पक्षहरूलाई समेटेको पाइन्छ । एकै आमाका कोखबाट जन्मेका भाइहरू कानुनका नजरमा समान हुन्छन् भन्दै पैतृक सम्पत्तिमा पनि समान हक हुने कुरा यहाँका उखानले उद्बोध गराएका छन् । तसर्थ भाइका भाग हत्केलाका रेखा (भाइका भाग हत्केलाका रेखा) भन्ने उखानले भाइका भागमा र हत्केलाका रेखालाई एकाकार गर्दै पैतृक सम्पत्तिमा सबै भाइहरूको उत्तिकै हक र दायित्व छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । त्यसरी नै बाहिरी आकृतिमा जेजति भिन्नता भेटिए तापनि रगत र आत्मा सबैको समान हो भन्ने समता मूलक सोच हुम्लेली उखानले लिएको पाइन्छ । तसर्थ घर राम्डो भया पनि धेलो ता एकै हो (घर राम्रो भए पनि ढोका त एउटै हो) भन्ने अभिव्यक्ति हुम्लेली उखानमा भेठिन्छ । घर राम्रो भए पनि ढोका त एउटै हो भन्ने मानिसहरू राम्रा नराम्रा वा धनी गरिब जे सुकै

भए पनि सबैको रगत रातो छ र दुःखसुख आदिको अनुभूति पनि सबैले गर्ने गर्छन भन्ने अवधारणा यस उखानमा प्रकट भएको छ ।

५.१.१.५ खानपानको बयान

हुम्लेली जनताको जीवन स्तर अनुसारको बयान यस जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा भएको पाइन्छ । यो एक हिमाली जिल्ला भएकाले यहाँ धानको खेती ज्यादै कम मात्रामा गरिन्छ । त्यसले गर्दा यहाँ सबैले भात खान पाइ रहेका छैनन् । यहाँ भातलाई माथिल्लो दर्जाको खानाका रूपमा लिइने कुराको जानकारी यस जिल्लाका उखानबाट पाइन्छ । भोक लाग्या का बखत ज्याँ खाया भातै (भोक लागेका बेला जे खाए पनि भातै) मा भातको महत्व खुलस्त पारिएको छ । यस उखानले एकातिर भातलाई उच्चकोटीको खानको रूपमा चिनाएको छ भने अर्कातिर भोजन भन्दा भोक नै मिठो हुन्छ भन्ने भावभिव्यक्ति दिइएको छ । विवाह, ब्रतबन्ध, श्राद्ध जस्ता संस्कारमा भोज भतेर गर्दा भात पकाउने चलन यहाँ व्यापक छ । खास गरी विवाहमा केही राम्रा खाने करा खान पाइने हुनाले जन्त गऱ्याका वर्ष खानै खाना, घर लायका वर्ष कामै काम (विवाह गरेका वर्ष खानैखान, घर लगाएका वर्ष कामै काम) भन्दै खानपानको बयान गर्ने गरिन्छ । जसको चिनारी यस उखानले दिइएको छ ।

तोरीको पिना खाने चलन पनि यहाँ पाइन्छ । यहाँ दाल र तरकारीका विकल्पका रूपमा पिनालाई लिने गरिन्छ । तोरीको पिना ओखलमा कुटी बनाइएको धुलाबाट तयार पारिने पिनाको डल्लोमा अमिलो स्वाद हुने हुनाले नै चटनी र कहिले त दालकै रूपमा खाइन्छ । राम्ररी नपाकेको दाल भन्दा पिना पानी नै मिठो हुन्छ भन्ने कुरा साज्याकी पिनापानी विग्याको दाल (सप्रिएको पिनापानी, बिग्रीएको दाल) मा प्रस्ट पारिएको छ । यस उखानले हुम्लेली जन जीवनमा पिनाले पनि खाद्यवस्तुका रूपमा स्थान हुने मौका पाएको छ भन्ने कुराको जानकारी घरमा कर्कलाको बारी देख्न चलन भएकाले धेरै जसोका घरमा कर्कलाको बारी देख्न पाइन्छ । खास गरी बर्खामा खाइने कर्कलाले खाद्यन्नको काम गरेको हुन्छ अर्थात कर्कलो पकाइ छाक टार्नुपर्ने अवस्था पनि आउने हुनाले त्यसको जानकारी दिने काम हुम्लेली उखानले राम्ररी गरेको छ । कर्कलो धेरै खाँदा पेट बिर्गाने डर नखाँदा भोकै बस्नु पर्ने पिर जस्तो द्वन्दात्मक स्थितिमा रहेर कर्कलो खानु पर्ने हुन्छ । खाऊँ त कर्कलो कोठार फर्कलो, नखाऊँ त कर्कलो सासु तर्कली (खाऊँ त कर्कली पेट बिर्गाने डर, नखाउँ त कर्कलो सासू रिसाउने डर) भन्ने उखानले कर्कलो नखाई पनि हुने खाएर पनि डर हुने

कुराको सङ्केत गरेको छ । कर्कलो खानमा बुहारीलाई बाध्य बनाइने कुरा पनि यस उखानमा भेटिन्छन् । प्रायः यस जिल्लाका सम्पूर्ण भागमा गहुँको खेती गरिन्छ तापनि लेकमा भिन्नै जातको गहुँको खेती हुन्छ । जुन गहुँको पिठोको रोटी केही खस्रो हुने गर्छ । त्यसलाई बड्डी गहुँ भनिन्छ । त्यसका बारेमा पनि उखानमा चर्चा भएको पाइन्छ खाइ हल्या जेवाले बड्डी गौको रोटा (खाइ हाल्यौ बक्लो बड्डी गहुँको रोटी) भन्ने उखानले लेकमा फल्ने बड्डी गहुँको रोटी मार्फत हुम्लेली जीवनमा रोटीलाई मुख्य खानाका रूपमा लिने गरिन्छ भन्ने कुरा जनाएको छ । घिउ तेलमा सेल पकाएर खाने कुराको झल्को घिउ न तेल, पका बड्डी सेल (घ्यु न तेल पका बुढी सेल) भन्ने उखानले दिन्छ । त्यसरी नै स्वादिष्ट खानको रूपमा खिरलाई लिइन्छ तापनि यो सबैका लागि र सबै अवस्थामा सम्भव छैन भन्दै खिर खाया भयो कि खिर देख्या भयो (खिर खाएर पुग्छ कि खिर देखेर पुग्छ) भन्ने उखान खानपानका कुरालाई लिएर आएको छ । मेरो घर बस्न आया तमाखु लैयाएई (मेरो घरमा बस्न आउने भए तमाखु लिएर आउनु) भन्ने उखानमा अङ्कित तमाखु खाने चलन व्याप्त छ भन्ने थाहा पाइन्छ । त्यसरी नै तमाखु जेठाबाटि पानी कान्साबाटि (तमाखु जेठाबाट पानी कान्छाबाट) भन्ने उखानमा तमाखु खाँदा जेठाबाट सुरु गर्नु पर्दछ र पानी खाँदा कान्छाबाट सुरु गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा प्रस्ट भएको छ । यस उखानले एकातिर उपदेशको काम गरेको छ भने अर्कातिर खानपानको कुरालाई पनि व्यक्त गरेको छ ।

५.१.१.६ कृषि व्यवसाय

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानहरू मध्ये केही उखान कृषि व्यसायसँग सम्बन्धित छन् । यहाँका अधिकांश जनता कृषिमा आश्रित छन् भने अन्य पेसामा संलग्न व्यक्तिहरू ज्यादै कम पाइन्छन् । त्यसैले कृषि क्षेत्रसँग पूर्ण रूपमा परिचित हुम्लेलीहरू माम भन्दा बढि कामलाई महत्व दिन्छन् । के वैशाख, के असार, के घाम, के पानी यी सबै कुरालाई यहाँको जन जीवनका लागि सामान्य भइ रहेका छन् । दुःख सुखलाई सहयात्री बनाई काम गर्न रमाउने यहाँको जन जीवन निकै श्रमशील छ । जेठ असारको चर्को घाम, साउन-भदौको पानी र हिउँदको चिसो सँग खेतीबारीमा दिनहरू बितिरहेका हुन्छन् । जसको जानकारी उखानबाट प्राप्त हुन्छ । कृषि कार्यमा असार-कार्तिक जस्ता मानो खाएर मुरी उब्जाउने बेलाको विचार तथा श्रम र समयको सदुपयोग गर्ने कुरा अन्यत्रका उखानमा पनि पाइन्छ (पराजुली, २०४० : ४४) । यस किसिमको अवस्था हुम्लामा पनि छ र हुम्लेली उखानमा पनि कृषिसँग सम्बन्धित विषयले ठाउँ पाएको छ ।

असारको महिना ओछ्यानमा पल्टेर दिन बिताउने महिना होइन् भन्ने कुराको जानकारी पनि हुम्लेली उखानबाट पाउँन सकिन्छ । असारको महिना एक मिनेटको ढिलाइले एक वर्षसम्म प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको जानकारी कपाल कन्याउदा असार पछ्यादो (टाउको कन्याउँदा असार पछ्याउँछ) भन्ने उखानले दिएको छ । त्यसैले असारको महिनालाई किसानहरू महत्वपूर्ण महिना ठान्दछन् । त्यसरी नै किसानको पौरखको पारख गर्दै मानाको खाइ मुरी आर्जनु (माना खाएर मुरी उब्जाउँनु) भन्ने उखानले अल्छी गरेर बस्नु हुँदैन र जसले अल्छी गर्छ, उसले दुःख पाउँछ भन्ने जानकारी दिएको छ ।

राम्रो प्रतिफलको आशा नगरे हुन्छ, बरु त्यस्तो जग्गामा झारपात नै बढि उम्रिने गर्छ भन्ने कुरा हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यसका लागि मैला भागो रुखा छारो (मलिलोमा भाङ्गो, रुखोमा झारपात) उखान प्रचलित छ । यसबाट भाङ्गको खेती गर्नका लागि मलको आवश्यक पर्दछ भने अन्न बालिका लागि त मलजलको आवश्यकता नपर्ने कुरा नै भएन भन्ने तथ्यपूर्ण जानकारी मिल्दछ ।

यहाँको लेकाली भागमा बसोबास गर्ने भोटे जातिले भेडा पालन गरी आफ्नो जीवन व्यवहार चलाउने गर्दछन् । भेडाबाट नुन, चामल आदि खाद्यवस्तुको ढुवानी गरिने हुनाले भेडा पालनलाई व्यवसायकै रूपमा लिइएको छ । उनीहरू आफूसँग जति भेडा भए उत्ति नै आफूलाई सम्पन्नशाली ठान्दछन् । यदि कसैसँग बढि भेडा पाल्न सक्ने क्षमता भएन भने त्यति बेला आफ्नो क्षमता अनुसार नै भेडा पाल्न पुग्दछन् अनि अरुले भनेको सुनिन्छ भेडा दुइ हर्दो फुइँ (भेडा दुई गर्छ फुई) । यसरी यस उखानले एकातिर कृषि-व्यवसायको चर्चा गरेको छ भने अर्कोतिर व्यङ्ग्यको अंश पनि मिसिएकाले कसैप्रति व्यङ्ग्य गरेको भान हुन्छ ।

यहाँ काम गर्ने बेला सुतेर दिन बिताउने तर खाने बेला मिठो मिठो खोज्ने प्रवृत्तिका मानिसहरू पनि यत्रतत्र भेटिन्छन् । यदी मिठो नै खानु छ भने परिश्रम पनि गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा उखानमा व्यक्त भएको हुन्छ । अन्न उब्जाउनु सजिलो कुरा होइन । अनेकौं अप्ठ्यारसँग सामना गरेर मात्र अन्न उब्जाउन सकिन्छ । यस किसिमको धारणा धाएर खेति, घोकेर विद्याले बोकेको छ । यस्ता अन्य कतिपय उखानहरू हुम्ला जिल्लामा प्रचलित छन् जसले कृषि व्यवसायका विभिन्न पक्षको जानकारी दिने काम गरेका हुन्छन् ।

५.१.१.७ आर्थिक पक्ष

आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित विषय वस्तुको चित्रण उखानमा भएको पाइन्छ । त्यसैले हुम्लेली उखानमा आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित कुराहरू पनि व्यक्त भएका भेटिन्छन् । यसभित्र आर्थिक पक्षका सबल र दूर्बल अर्थात् राम्रा र नराम्रा दुबै कुराहरू अटाएका हुन्छन् । आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेहरू जतातततैबाट हेपिन्छन् भन्ने कुरा हुम्लेली उखानमा व्यक्त भएको पाइन्छ । सबैले धनकै मुख हेर्छन भन्ने भनाइ कङ्गालका घर मुसो पनि पाउनु जाँदैन् (गरिबको घर मुसो पनि पाहुना हुन जाँदैन) उखानमा चित्रित छ । कङ्गालको घरमा मुसालाई दिन सकिने अन्न पनि हुँदैन भन्ने पाउनाहरू लाई के खुवाउने भन्ने अभिव्यक्ति यस उखानमा पाइन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेहरूले आङ ढाक्न सकि रहेका हुँदैनन् भन्ने महङ्गो लुगा किन्न सक्ने त सम्भावना नै रहन्न भन्ने मत गुन्या पाउनु कहाँ-कहाँ, तब गामन चोला (गुन्यु पाउनु कठिन छ त सारी चोला) उखानमा प्रकट भएको छ । यस उखानमा एकातिर कमजोर आर्थिक स्थितिको चर्चा छ भने अर्कातिर कमजोर आर्थिक स्थिति हुने प्रति सहानुभूतिको भाव व्यक्त भएको छ ।

हुम्लेली उखानमा आर्थिक विषमताका कुराहरू पनि पोखिएका छन् । छ लुगा छ जाडो, छैन लुगा छैन जोडो (छ लुगा छ जाडो छैन लुगा छैन जाडो) मा धनी वर्ग अर्थात सुखभोगमा रहेकाहरूलाई जाडोको महसुस हुन्छ भने घरमा केही नहुनेका लागि जाडो भएर पनि नभए झैं हुन्छ भन्ने जस्तो आर्थिक असमानताको कुरा उद्घृत भएको छ । गरिब वा तल्लो वर्गले सत्य कुरा बोल्दा पनि झुटो जस्तो हुन्छ किनकि उसको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर हुनाले सबैतिर बाट हेपिएको हुन्छ भन्ने भावभिव्यक्ति पनि उखानमा भेटिन्छ । नाँगाका कुडा बाँगा, लाटाका कुडा झुटा (नाङ्गाका कुरा बाङ्गा, लाटाका कुरा झुटा) मा नाङ्गा कुरा राम्रै भए पनि झुट्टा मानिन्छन् भने कमजोर मानिसका कुरा परिस्थितिले झुटा बनाइ दिन्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ । त्यसरी नै एक पैसाको लिनदिन कुडा गर्दो तिन दिन (एक पैसाको लेनदेन कुरा गर्छ तिन दिन) उखानले पनि लेखनदेनका कुरा अगाडि सारेको छ । कम पैसाको लेनदेन हुँदा पनि प्रसङ्ग चलि नै रहन्छ भन्ने कुरा यस उखानले देखाएको छ । लेनदेनमा स्पष्टता हुनु पर्दछ नत्र भने त्यसबाट झगडाको बिउ रोपिन सक्ने सम्भावना निकै बढि मात्रामा रहने गर्छ । खरा लिना खरा दिना (खरो लिने नरो दिन) भने जस्तो व्यवहार गरिनु पर्छ । यसरी यस उखानले आर्थिक क्रियाकलपाको राम्रो चित्र कोरेको छ । कमाउनेले घरैमा बसेर पनि धन कमाउन सक्दछ अर्थात् परिश्रमिलाई धनको समस्याले

दुःख दिदैन भन्ने तथ्यपूर्ण जानकारी हुन्याका घरै थि हुँदा काट्याका कम्पनी (हुनेका घरैमा हुन्छन्, काटेका कम्पनी) भन्ने उखान बाट मिल्दछ । धन र अन्न एकै चोटि कमाइने वस्तु होइनन् धन र अन्न कमाउनका लागि परिश्रम र सञ्चयको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरा हुम्लेली उखानमा भेटिन्छ । यहाँको जन जीवनले अन्न र धन कमाउनका लागि श्रम र सञ्चय दुबै पद्धति अँगालेको छ । त्यसैले गेडी-गेडी अन्न, रति रति धन जस्तो उपादेशात्मक उखानमा आर्थिक क्रियाकलापको राम्ररी चित्रण भएको पाउन सकिन्छ । परिश्रमको फल मिठो हुने हुनाले सधैं परिश्रम गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता पनि यहाँ उखानले बोकेको छ । पहिलेका बिपन्न वर्ग पनि अहिले सम्पन्न भएका छन् भन्ने विचार पहिलेका पुतिनु बेच्न्या, अहिलेका जाम्दारी (उहिलेका पतिना बेच्ने अहिलेका धनाढ्या) उखानमा मार्मिक ढङ्गले अभिव्यक्ति भएको छ । अरुको सम्पत्ति सितैमा पाए उडाउनेहरू उडाइ दिन्छन् तर कमाउनु पर्दा धेरै समय लाग्दछ भन्ने भनाई लाई मामाको धन फुपूको सराद (मामाको धन फुपूको श्राद्ध) उखानले खुलस्त पारेको छ । अरुको धन उडाउन पल्केकाहरू लाई केन्द्रविन्दु बनाउने काम यस उखानमा भएको छ ।

५.१.१.८ प्रकृतिको चित्रण

लोक साहित्यको उखान विधामा प्रकृतिको चित्रण पनि भेटिन्छ । हुम्लेली उखान पनि यसबाट भिन्न छैन । प्रकृतिको विभिन्न पक्षको प्रस्तुति यहाँको उखानमा पाइन्छ ।

हुम्ला जिल्ला हिमाली जिल्ला भएकाले यहाँ अनेकौं खोला नालाहरू बगि रहेका छन् । त्यसै गरी लेकबेसी र मैदानले यस जिल्लालाई सजाएका छन् । प्रमुख धार्मिक स्थल एवम् प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण ठाउँ मालिकाका बारेमा पनि उखानमा चर्चा भएको पाइन्छ । मालिका अग्लो डाँडा भएकाले अब क्या मालिका माई सर्ग नलागन्नी (अब के मालिका माई आशास नछोलिन ? भन्ने गरिन्छ । यसमा मालिकाको उचाइका बारे चर्चा गर्न खोजिएको छ । छहरा र लहरा पनि त्यक्तिकै मनोरम हुन्छन् अर्थात् छहराको बग्ने गति र लहराको हल्लिने गति प्रशंसनीय हुने भएकाले छडाका लडाजसो होल्लाइस् (छहराका लहारा जस्तै बन्लास) भन्ने गरिन्छ । यस उखानमा छहरा र लहराको चित्रण भेटिन्छ ।

घाम, पानी, हिउँ, असिना आदिको बखान पनि हुम्लेली उखानमा भएको पाइन्छ । वारिडाँडा असिनु पारिडाँडा हिउँ (वारिडाँडा असिना, पारिडाँडा हिउँ) भन्ने उखानले हिउँ र असिनाको प्रशंसा गरेको छ । माघ महिना जाडोको महिना हो तापनि घाम लागेको समयमा

घाममा पनि न्यानो हुन्छ भने पानी परेका बेला गर्मी महिनामा पनि जाडो महसुस हुने कुरा माघ जाडि कि मेघ जाडि (माघ जाडो कि मेघ जाडो) उखानले जनाएको छ । बर्खाको मौसमको कुनै निश्चित हुँदैन छिन्मै पानी र छिन्मै घाम हुने विशेषता बर्खायामको हुन्छ भन्ने कुराको उद्घाटन बर्षाकी बिदो बैरीको बिदो बैरीको निदो (बर्षाको बिदो बैरीको निधो) उखानमा भएको छ । ॠतु परिवर्तन भइ रहने हुनाले कहिले जाडो त कहिले गर्मी हुन्छ अनि कहिल्यै घाम नलाग्ने ठाउँमा घाम लाग्ने सधैँ घाम लाग्ने ठाउँमा घाम नलाग्ने हुन्छ । प्रकृतिको यस नियमको चर्चा कैले पाडा घाम कैलै सेला घाम (कहिले पाखा घाम कहिले खोच घाम) भन्ने उखानमा भएको पाइन्छ ।

५.१.१.९ ऐतिहासिक विषय वस्तु

हुम्लेली उखानले कम मात्रामा भए पनि ऐतिहासिक विषय वस्तुलाई पनि छोएको बेला राजाहरू बस्ने ठाउँ र राज्य सञ्चालन गर्ने ठाउँलाई कोट भनिन्थ्यो । राजालाई सहयोग गर्नका लागि कज्याँइ दिने गरिन्थ्यो भन्ने कुरा उखानमा पाइन्छ । कोटको काजी शक्तिशाली मानिने हुनाले काजी पद पाउनका लागि राजाको सेवा गर्नु पर्ने र आफू काजी हुन सके सम्मान पाइने कुरा पनि उखानले देखाएको छ । कोटको काजी न खोलाको माजी (कोटको काजी न खोलाको माझी) भन्ने उखानले कोटको काजीका बारेमा चर्चा गरेको छ । राजालाई हसाउन सके आफ्नो जीवनमा पनि आँसो छाउने कुरा कोटको आस्यात खोलाका आस्या कोटका आसे त खोलाको आँसे उखानमा चित्रत छ ।

५.१.१.१० पशुपक्षी विशेष

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा पशुपक्षीको पनि चित्रण पाइन्छ । हुम्ला जिल्लामा विभिन्न जातका पशुपक्षीहरू भेटिन्छन् । ती मध्ये केही घर पालुवा छन् भने केही जङ्गली तिनको चर्चा परिचर्चा यहाँका उखानमा हुने गर्दछ । उखानमा पशुपक्षीका गुण दोषहरूको चित्रण गर्दै त्यसको तादाम्य मानिससँग गराइएको छ । बाघ पल्केमा गोठका बाखीहरूलाई छोड्दैन भन्ने कुराको चिनारी बाखो खायो भन्या झर्को नाइ बाग पल्क्यो भन्या झर्को (बाखी खायो भन्ने चिन्ता छैन बाघ पल्कियो भन्ने चिन्ता) भन्ने उखानमा मिल्दछ । स्यालले स्याल हुइया मच्चाउन जान्दछ तर त्यसबाट केही फाइदा हुँदैन । तसर्थ स्याल मऱ्यो भने हल्लाबाट बच्न सकिन्छ भन्ने उखानमा स्याल पन मऱ्यो, करानु पन रह्यो (स्याल पनि मऱ्यो कराउनु पन रह्यो) भनी व्यक्त भएको छ ।

तरकारी भन्दा दुध, दही मन पराउने हुनाले हुम्लीहरू गाई भैँसी पाल्ने गर्छन् । गाई नभएको गोठ अपवित्र हुन्छ भन्ने मान्यता एकातिर छ भने गाईबाट, दुध र दही प्राप्त गर्न सकिने व्यवहारिक दृष्टिकोण अर्कातिर रहेको छ । यिनै कारणले गर्दा गाई पाल्ने गरिन्छ र गाई नभया गोरस नाइ भाइ नभया भरोसा नाइ (गाई नभए गोरस छैन भाइ नभए भरोसा छैन) भन्ने उखान बाट गाइबाट गोरस प्राप्त गरिने कुरा छर्लङ्ग्याइएको छ । काग र कोइलीको पनि आ-आफ्नै विशेषता छ । कोइलीले कागको गुडमा फुल पार्छ र कागले फुल कोरल्ने काम गर्छ । जब बचेराहरू हुर्किन्छन् तब आ-आफ्नो ठाउँमा जान्छन् । भन्ने तथ्यपूर्ण अभिव्यक्ति कागका चल्ला कागतिर कोइलीका चल्ला कोइलीतिर भन्ने उखानले दिएको छ । यसरी विभिन्न पशुपक्षीका गुण दोष जस्ता विशेषताहरूले युक्त भएका उखानहरू हुम्लेली समाजमा प्रशस्त पाइन्छ ।

५.१.१.११ स्थान विशेष

स्थान विशेषका उखान पनि यस जिल्लामा प्रचलित छन् । त्यहाँका उखानले हुम्ला जिल्ला भित्रका स्थानलाई मात्र नभई अन्य जिल्लालाई पनि छुने प्रयास गरेका छन् । मूलतः तिनका विशेषतालाई केलाउने प्रयास यहाँका उखानमा भएका पाइन्छन् । गयो डोटी खायो रोटी फर्कदा खेरि धोती न टोपी अर्थात् डोटी पुगेर घर फर्किंदा धोती र टोपीलाई पनि गुमाएर फर्किनु पर्थ्यो भन्ने मान्यता यस उखानले बोकेको छ ।

जुम्ला जिल्ला कर्णाली अञ्चलको विकट हिमाली जिल्ला हो र पहिले देखि जुम्ली राजाको शासन थलो पनि हो । तसर्थ जुम्लाका बारेमा चर्चा परिचर्चा हुनु कुनै अनौठो कुरा होइन् । त्यसैले हुम्लेली उखानले जुम्लालाई पनि आफ्नो विषय वस्तु भित्र ल्याएको छ । जुम्लाका बारेमा सुनेका व्यक्तिलाई भन्दा त्यहीँ पुगेका व्यक्तिलाई बढि थाहा हुन्छन् । भने उत्तै जन्मेका व्यक्तिलाई झन बढि थाहा हुन्छ भन्ने कुरा तँ जुम्ला गयाको, म जुम्ला भयाको (तँ जुम्ला भएको र म जुम्ला भएको) उखानले खुलस्त पारिदिएको छ ।

वन जाँदा साइतको ठूलो महत्व रहन्छ । साइतका आधारमा भविष्यको निर्धारण गर्ने प्रचलन हुनाले हुम्लामा प्रचलित उखानमा कुपाइतको हिँडाइलो देउबुडी बस्यारो (कुसाइतको हिँडाई देउखुडी बस्यारो) ले व्यक्त गरेको छ ।

देवताहरू हुम्लामा रहेका र विष्णुपुरी जुम्लामा रहेको भन्ने कुरा देवपुरी हुम्लो विष्णु पुरी जुम्लो ले व्यक्त गरेको छ ।

५.१.१.१२ विविध

यस विश्लेषणमा नपरेका उखानहरूलाई विविध विषयसँग सम्बन्धित उखानमा राख्न सकिन्छ । यहाँ कुनै ठूलो उद्योगधन्दाहरू सञ्चालन हुन नपाएका भए पनि अन्य सानातिना व्यवसायहरू सञ्चालन गरी जीवन निर्वाह गर्ने काम हुम्लेलीहरू बाट हुँदै आएको छ । त्यसरी सानातिना व्यवसायहरू सञ्चालन गर्दा धन र श्रमको लगानी हुने कुरा उद्योग व्यवसायसँग सम्बन्ध राख्ने उखानहरू बाट जानकारी मिल्दछ । धन हाली धन्दा (धन खर्च गरेर धन्दा गर्नु) भन्ने उखानले उद्योग धन्दालाई स्पर्श गरेको छ । ज्ञान विज्ञानका कुरा पनि हुम्लेली उखानमा पाइन्छन् । जाउदो गैरो बाइदो पैरो (जहाँ गहिरो त्यहाँ पहिरो) भन्ने उखानले जमिन गहिरिएर जाँदा पानी जम्न गई पहिरो जान सक्छ भन्ने वैज्ञानिक तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । साधन वा वस्तु विशेषका उखान पनि हुम्ला जिल्लामा प्रचलित छन् बाज्यौ घाँणो डाँडा बज्दै खोला बज्दै नबज्न्यौ काइ बज्दैन् (बज्ने घाडो डाँडा पनि बज्दछ, खोला पनि बज्दछ नबज्ने कतै बज्दैन) भन्ने उखान गाईवस्तुको घाँटीमा झुन्ड्याइने घण्टीको विशेषताको जानकारी मिल्दछ ।

५.१.२ चिन्तनका कोणबाट विश्लेषण

नेपाल विश्वको मान चित्रमा सानो देखिए तापनि यो विविधतामय चिन्तनको थलो हो । यसले भिन्ना भिन्नै धर्म, संस्कृति, भाषाभाषि, जातजातिलाई अँगालेको छ । यहाँ बुद्ध, जनक, सीता, भृकुटीजस्ता राष्ट्रिय विभूतिहरूको जन्म भयो भने हिन्दुहरूका आराध्यदेव रामको ससुराली पनि यही देश बन्न पुग्यो । यहाँ विभिन्न विचार एवम् धर्म भएका मानिसहरू बस्ने हुनाले कतै मन्दिर कतै मस्जिद र कतै गुम्बाहरू उभिएका देखिन्छन् तिनमध्ये पनि मन्दिरहरूले भरिएको देश नेपला मन्दिरै मन्दिरको देशका नामले चर्चित छ । यहाँ हिन्दुहरूको आधिक्य हुनाले हिन्दुहरूका आराध्ये देवदेवीका मन्दिरहरू व्यापक रूपमा भेटिने गर्दछन् ।

यहाँको समाजमा अदभूत दैवी शक्तिलाई विश्वास गर्ने परम्परा विद्यमान छ । यसरी नदीका सङ्गम र नदीहरू उच्च शिखरहरू गुफाहरू, शिलाहरू तथा अग्नि, जलवायु, चन्द्र सूर्य जस्ता प्राकृतिक वस्तुहरूमा देवांश विद्यमान रहेको लोक विश्वास बलियो छ । पौराणिक तथा धार्मिक ग्रन्थहरूमा वर्णित देवी देवताहरूको आस्था एवम् विश्वास पनि जीवन्त नै छ भने तिनमा उल्लिखित नीति शिक्षाका कुराहरू पनि जन हृदयमा पाइन्छन् । तिनले दैवी

शक्तिलाई अविनाशी शक्तिका रूपमा लिँदै देवत्वमा पूर्ण विश्वास गर्दछन् । यसरी धर्म र ईश्वरलाई सर्वोवरी ठान्ने आध्यात्मवादी मानसिकता बोकेका मानिसहरू यहाँ पाइन्छन् भने धर्ममा होइन कर्ममा विश्वास गर्ने भौतिकवादीहरू समाजमा नयाँ चेतना ल्याइ परिवर्तनका नयाँ लहरहरू फैलाउने जस्तो परिवर्तनकारी भावनाको उद्‌बोध गर्नेहरू पनि भेटिन्छन् ।

हुम्ला जिल्ला पनि नेपालकै एक जिल्ला भएकाले यस किसिमका चिन्तनदेखि टाढा छैन किनकि हुम्लेली समाज पनि वर्गीय समाज हो । यहाँ दुई वर्ग भिन्न भिन्नै चिन्तन लिएर उभिएका छन् । ती दुई वर्गमा एउटा वर्ग यथास्थिविवादी-परम्परावादी चिन्तन बोकेको वर्ग पर्दछ । अर्को वर्गमा परिवर्तनकारी चिन्तन बोकेको वर्ग पर्दछ । जसले जातभात, शोषण, रुढि र अन्ध विश्वासको विरोध गर्दै समाजलाई नयाँ दिशातिर डोऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । यहाँ एउटा शोषक वर्ग छ भने अर्को शोषित वर्ग छ । तसर्थ यहाँ सामन्तीले किसानकी पुँजीपतिले मजदुरको र सम्पन्नले विपन्नको शोषण गरिरहेकाले समाज ज्यादै पीडित छ (गिरी, २०५४ पृ. ९४) । यहाँबाट समाजमा दुई किसिमा चिन्तनहरू अगाडि आएका छन् ,यिनै कुराहरूको प्रस्तुति हुम्लेली उखानमा पाइन्छ ।

५.१.२.१ यथास्थितिवादी-परम्परावादी चिन्तन

समाजको अवस्था जे जस्तो छ ठिकै छ भन्ने मान्यता बोकेको मानिसहरू पनि यहाँ पाइन्छन् । उनीहरू समाजको परिवर्तन चाहँदैनन् भन्ने धारणा पनि हुम्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा भेटिन्छ । उनीहरू तल्लो वर्गले उठ्ने मौका नपाओस भन्ने चाहन्छन् र तुच्छ शब्द प्रहार गर्न पुग्छन् । आस्या बोल्दैन गास्या बोल्दो मच्चा पोल्दैन् ठेक पोल्दो (अधिकार हुने व्यक्ति/मानिस बोल्दैन् अधिकार नहुने मानिस बोल्छ, खुर्सानी पोल्दैन जरो पोल्छ) भन्ने उखान त्यस किसिमको अभिव्यक्ति पाइन्छ । दैव भन्दा ठुलो कोही हुँदैन र दैवले जान्ने कुरा अरुले जान्दैन् भन्ने परम्परावादी चिन्तन दैवको जान्नु को जान्दो हो (दैवले जान्ने कसले जान्दछ) उखानमा भेटिन्छ । यस उखानले ईश्वरको प्रशंसा गरेको पाइन्छ । त्यसरी नै भाग्यलाई ठूलो मान्ने मानिसहरू समाजमा पाइन्छन् । उनीहरू कुनै काम बिग्रिदा पनि भाग्यलाई नै दोष दिन्छन् बाटो छोटो धेक्दैन, कर्म छोटो धेक्नु (बाटो छोटो देख्नु हुँदैन भाग्य खोटो देख्नु पर्छ) भन्ने उखानमा भाग्य नै सबै चिज हो भन्ने यथास्थितिवादी चिन्तन पाइन्छ । भाग्यका कुरा गर्दै डोकामा दुध दुहुन खोज्नेहरू भाग्गी छ भनी डोकाउँदो दुध नदुहुनु (भाग्य छ भनी डोकोमा दुध नदुहुनु) पनि प्रताडित भएका छन् । यथास्थितिवादीहरू मा कर्मभन्दा भाग्यको चिन्तन बढि रहेको उक्त उखानले प्रमाणित गर्दछ । लोग्नेको मृत्यु

पछि नारीका केही अधिकारहरू खोसिन्छन् भन्ने कुरालाई पुछड खान्या भया पोइ टोक्दी होई (पुच्छर खाने भए लोग्ने मार्दिहोस्) मा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

५.१.२.२ परिवर्तनकारी चिन्तन

रुढि, अन्धविश्वास, अन्याय, अत्याचार जस्ता समाजलाई पछाडि धकेल्ने तत्वबाट मुक्ति पाउने आशा समाजले लिएको हुन्छ । यथास्थितिवादी चिन्तनबाट दिक्क भएपछि समाजमा नवीन विचारहरू पलाउँछन् र उखानका माध्यमबाट बाहिर निस्कन्छन् । हुम्लेली उखान पनि यस चिन्तनदेखि टाढा छैन् ।

समाजमा भएको अन्याय र अत्याचारलाई सहेर बस्न सकिन्न भन्ने कुराको प्रस्तुती उखानमा पाइन्छ , चोरी गरेर जीवन निर्वाह हुँदैन लुकेर बस्दा समाजमा परिवर्तन ल्याउन सकिँदैन । तसर्थ यिनलाई त्याग्नु पर्दछ भन्ने मान्यता हुम्लेली उखानले बोकेको छ । चोरी खानु कति लुकी बस्नु कति (चोरेर खानु कति लुकेर बस्नु कति) उखानमा यस किसिमको परिवर्तनको आवाज सुसेलिएको पाइन्छ । एक वर्गले कमाउने र अर्को वर्गले बसेर खाने प्रथा उचित होइन भन्ने कुरा घाँस काटनु मकन खानु तकन (घाँस काट्नु मैले, खानु तैले) उखानमा चित्रित छ । गाउँ र समाज बिगार्ने काम ठुलाबाट हुन्छ तसर्थ त्यस्ता घातक व्यक्तिहरूलाई तह लगाउनु पर्दछ भन्नेकुरा ठालुले विगाडेको गाउँ, आमाबाबुले बिगाड्याको नाउ (ठालुले बिगारेको गाउँ, आमाबाबुले बिगारेको नाउँ) मा प्रस्तुत भएको छ ।

धामी झाँक्रि प्रति विश्वास गर्नु भनेको अन्ध विश्वास लाई मलजल गर्नु हो भन्ने मत पनि हुम्लेली उखानमा पाइन्छ । धामी र ज्योतिषको काम भनेको झुठको खेती गर्ने काम हो तसर्थ तिनको पछि नलागि नयाँ बाटातिर लाग्नु पर्दछ भन्ने अभिमत यी उखानमा भेटिन्छन् । जोइसीका होरा नाइ धामीका खोरा नाइ (ज्योतिषका होरा पनि देखिएन, धामीका टाउकामा पनि देखिएन) भन्ने उखानले ज्योतिष झाँक्रिका याथार्थता हुँदैन भन्ने कुरा देखाएको छ । जुवाले समाज बिगार्छ तसर्थ त्यसबाट टाढा रहनु पर्छ भन्ने कुरा नेखल्न जुवा नपस्नु कुवा उखानमा झल्किएको पाइन्छ । यसबाट जुवा रक्सी जस्ता हानिकारक वस्तुबाट सिङ्गो समाज नराम्ररी प्रभावित हुने हुँदा त्यसबाट टाढा रहेपछि मात्र समाजमा नवीन चेतना फैलाउन सजिलो हुने कुरा चिनारी दिन खोजिएको छ । कान चिर्न्या सुनको क्या माया उखानमा गाउँ, समाज र वरपरको वातावरण बिगार्ने कुख्यातहरू को माया मोह मान्नु हुँदैन । बरु तिनलाई समाजले पाखा लगाउनु पर्छ भन्ने प्रकट भएको छ । आँटेको

काम पुरा गरेरै छाड्नु पर्छ भन्ने भावना कि जाँगर पस्नैन् पस्या तिङ्णा कमाउँनैन् (कि जाँगर पस्नु हुँदैन जाँगर पसेपछि ढुलमुलाउनु हुँदैन्) भन्ने उखानमा व्यक्त भएको छ । बसेर दिन बिताउनु आफ्नो प्रगतिमा बाधा पुऱ्याउनु हो । तसर्थ काम गर्न लाज मान्नु हुँदैन् बरु काम नगरी खान चाहिँ लाज मान्नु पर्दछ भन्ने तथ्य काम नाइ काज नाइँ खाने बेला लाज नाइँ (काम छैन काज छैन खाने बेला लाज छैन) उखानमा पाइन्छ ।

५.१.३ संरचनाका कोणबाट विश्लेषण

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानलाई संरचनाका कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । संरचनाले आकार प्रकार र त्यसको निर्माण प्रक्रियालाई सङ्केत गर्दछ (पराजुली, २०५४ : ४०) । यहाँका उखानहरू सधैँ एउटै प्रकारका छैनन् । तिनको आकार प्रकार र निर्माण प्रकृति फरक फरक किसिमको पाइन्छ । कुनै उखान छोटा छन् त कुनै लामा छन्, कुनै गद्यात्मक छन् त कुनै पद्यात्मक छन् । त्यसरी नै कुनै सामन्य छन् भने कुनै प्रश्नात्मक छन् । यिनै कुराहरूका आधारमा हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.१.३.१ आकार-प्रकार

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूमा आकारगत भिन्नता भेटिन्छ । यस अध्ययनका क्रममा फेला परेका उखानहरू मध्ये कुनै ज्यादै छोटा छन् भने कुनै ज्यादै लामा छन् । तिनका संरचनालाई बेग्ला-बेग्लै रूपमा केलाउन सकिन्छ ।

५.१.३.१.१ छोटा आकारका उखान

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमध्ये तिनदेखि चार शब्द सम्मको मेलबाट बनेको उखानलाई छोटा आकारको उखान भन्न सकिन्छ ती मध्ये कुनै क्रियारहित छन् भने कुनै क्रिया पनि हुन्छन् । क्रिया नभएका उखानले पनि वाक्यतहको काम गर्ने कुरा ध्यान दिनु योग्य छ । यहाँ प्रचलित छोटा आकारका केही उखानहरू नमूनाका लागि निम्नानुसार छन् :

हाँस्यो त नास्यो - हाँस्यो त विगाऱ्यो ।

चोरको चित्तै कालो - चोरको हृदय कालो ।

खाया घोगा नखाया घोगा - आए पनि मकै नखाए पनि मकै ।

जन्त अन्सारका बाजा - जन्ती अनुसार बाजा ।

५.३.१.१.२ लामा आकारका उखान

थोरैमा धेरै अटाउने विशेषता उखानमा हुन्छ । कुनै उखान लामा हुन्छन् तापनि तिनको सूत्रात्मक प्रस्तुतिले गाग्रीमा सागर अटाउने काम गरेको हुन्छ । हुम्लेली उखान पनि केही लामा आकारका छन् । यहाँ बाह्र शब्दसम्मको योगबाट जन्मिएका उखानलाई लामा आकारका उखानमा भनिएको छ । त्यस्ता केही उखानहरू यस प्रकार छन् :-

आप्ना हड भैसा उल्क्याको नदेख्न्या अर्काको हड जौडो उल्थ्या धेक्न्या ।

(आप्नो शरीरमा भैसी चढेको नदेख्ने अर्काको शरीरमा जुम्रा चढेको देख्ने) ।

चोरका भ्याइले जंगल पसे त्यहि सात चोर निस्क्या ।

(चोरका डरले जङ्गल गए त्यहाँ सात चोर भेटियो) ।

छकालको प्याल्या बासा मेघ बासाको प्याल्या वर्ष दिन ढुक ।

(बिहानको पहेँलोबादल बेलुका पानी बेलुकाको पहेँलो बादल वर्षदिन पुग्) ।

५.१.३.२ प्रश्नात्मकताको स्थिति

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू सामान्य र प्रश्नात्मक गरी दुई किसिमका छन् । यहाँ तिनको संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

५.३.१.२.१ सामान्य उखान

प्रश्नात्मकताको स्थितिलाई हेर्दा यहाँका सम्पूर्ण उखानहरूमा प्रश्नात्मकता भेटिँदैन । तसर्थ प्रश्न विनाका उखानलाई सामान्य रूपका उखान भन्न सकिन्छ । यहाँ सामान्य उखानहरू ठूलो सङ्ख्यामा रहेका छन् । सामान्य उखानका नमूना यस प्रकार छन् :-

घट्टको कुडो घट्टै पदालाको कुडो पदालै ।

(घट्टको कुरो घट्टै पदालाको कुरो पदालै) ।

चिउडाको विसाउनु गल गाण ।

(चिउडीको विसानु गाण) ।

तेल थोका चिडिचिड भौति ।

(तेल कम च्वाँइ च्वाइँ) ।

५.१.३.२.२ प्रश्नात्मक उखान

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित केही नेपाली उखानहरू प्रश्नात्मक पनि छन् । यस प्रकारका उखानमा एक वा एक भन्दा बढि प्रश्नहरू आएका हुन्छन् । त्यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने जिम्मा श्रोतालाई नदिई मार्ग दिर्नेश गर्ने काम गरिएको हुन्छ अर्थात् गलत मार्गतिर लागेकालाई सजग हुन आग्रह गर्ने अर्थात् त्यस्तालाई ठेगान लगाउने सम्मको प्रयास उखानबाट भएको देखिन्छ ।

खिर खाया भयो कि खिर देख्या भयो ?

(खिर खाए भयो कि खिर देख्नु भयो ?)

दैवको खेल को झान्दो हो ?

(दैवको खेल को जान्दो हो ?)

५.१.३.३ लयात्मकताको अवस्था

उखानलाई लयात्मक कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उखानमा लयको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुने भएकाले लयात्मक रूपलाई हेर्नु आवश्यक हुन्छ । लयका दृष्टिले हेर्दा मूलतः लय विहीन र लयात्मक स्वरूपका उखानहरू भेटिने गर्दछन् ।

५.१.३.३.१ लय विहीन उखान

हुम्ला जिल्लामा प्रचति उखानहरू प्रायः गद्यात्मक छन् । यहाँका उखानले गद्यात्मक रूपमा रहेर पनि अनुभूति हस्तान्तरण गर्ने र भाषिक सौन्दर्य बढाउन मद्दत पुऱ्याउने जस्ता महत्वपूर्ण काम गरेका हुन्छन् । निर्माण शैलीको जस्तो भए पनि प्रसङ्गवशको प्रयोगले गर्दा

स्रोतहरूका लागि ग्राह्य बन्न पुगेको हुन्छन् । गद्यात्मक उखानका केही नमुना निम्नानुसार छन्:

पाठा दुइ गर्दा सुई धुई ।

(भेडा बाख्रा दुइ गर्दा सुईसुई) ।

पुसको केलो वैरीको चेलो ।

(पुसको केरा दुःखीको छोरा) ।

धेक्नाको छोटी कुराकी मोटी ।

(हेर्नाको सानो कुरा गर्नाको ठूलो) ।

५.१.३.३.२ लयात्मक उखान

यस जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू मध्ये केही उखान पद्यको लयमा गुन्जिने गर्दछन् । जसबाट गद्यात्मक उखानका भन्दा भिन्नै किसिमको आनन्दानुभूति प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै उखानहरू मूलतः तुकबन्दीयुक्त हुन्छन् । तसर्थ ती उखान निकै कर्णप्रिय हुने गर्छन् । पद्यात्मक उखानमा भएको लय र भावको सङ्गमले त्यसभित्र कलात्मकता थप्नमा विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । पद्यात्मक उखानलाई पनि सङ्ख्यात्मक रूपले हेर्दा उखानको ढुकुटीमा कम सङ्ख्या देखिँदैनन् यस्ता उखानका केही नमुनाहरू यस प्रकार छन् :-

अपुत्याको धन प्यारो, कोडीको जिउ प्यारो ।

(अपुताको धन प्यारो, कोरीको जिउ प्यारो) ।

पोइ नभएकी जोइ, किलो नभयाको दाम्लो ।

(लोग्ने भएकी स्वास्नी किलो नभएको दाम्लो) ।

नापा खाइ सुख भौति लाई सुख ।

(थोरै नाएर सुख धेरै लगाएर सुख) ।

५.१.४ भाषिक कोषबाट विश्लेषण

उखानको अभिव्यक्ति भाषाका माध्यमबाट हुने भएकोले उखानमा भाषिक विशेषता रहेको हुन्छ । जहाँ जुन किसिमको भाषा प्रचलनमा आएको हुन्छ त्यहाँ सोही अनुरूपका

उखानहरू प्रचलित हुन्छन् । हुम्ला जिल्लामा बोलिने गरेको भाषा भारोपेली परिवारको नेपाली माझाली भाषको एउटा भेद हो । यहाँका अधिकांश मानिसहरू यही भाषिकाका माध्यमबाट आफ्नो कथ्य अभिव्यक्ति प्रकट गर्छन । तसर्थ स्थानीय कथ्य भाषाको अधिक्य भएका उखान बढि जसो प्रचलनमा आउने गरेका छन् । अन्य भाषाका शब्दहरूको संयोजनबाट पनि उखानहरू को निर्माण भएको छ तापनि तिनले यहाँको मौलिक शब्दमा नै परिणत हुने मौका पाइ सकेका छन् । यी विभिन्न कुरा माथि ध्यान दिएर नै हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानलाई भाषिक कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूमा भाषिक मौलिकता व्यापक रूपमा पाइन्छ । वाक्य गठन प्रक्रिया, निपात क्रियापद आदिको प्रयोग स्तरीय नेपालीका उखानमा भन्दा केही भिन्नै किसिमले हुने गर्दछ । पदसङ्गती पनि स्तरीय नेपाली उखानका तुलनामा पृथक् किसिमको भेटिन्छ । आजै सौराज्यू आया, आजै यो राँणको बा मऱ्यो (आजै ससुराज्यू आए, आजै यै राणको बा मऱ्यो) भन्ने उखानमा आएको 'ज्यू' आदरसूचक शब्दसँग क्रिया 'आया' रहेको छ । एकातिर आदरसूचक शब्द 'ज्यू' को प्रयोग भएको छ भने अर्कातिर 'आया' स्तरीय नेपालीका भन्दा भिन्न रूपमा उच्च आदरार्थी बनेर प्रयोग भएको छ । यहाँ प्राय 'ए' ध्वनि 'य' मा परिणत हुने गर्दछ । त्यस किसिमको प्रयोग पनि उखानमा पाइन्छ । 'गया', 'भया', 'खाया' जस्ता शब्दको प्रयोग उखानमा भएको हुन्छ । बाटो हेर्दाई दिन बाइगया (बाटो हेर्दै दिन गइसके) बाग लाग्याको पातल चिसो (बाघ लागेको पातल चिसो) तेरो हुँदो म छौ भन्या को छियो उत्तिको (तेरो हुँदो म छु भन्ने को थियो उत्तिको) उखानमा आएका क्रियामा 'ए' ध्वनि 'म' मा मा परिणत भएको देख्न पाइन्छ । त्यसरी नै प्रथम पुरुष सहायक क्रिया 'छौ' प्रथम पुरुषको एक वचनमा प्रयोग हुने गर्दछ जुन कुरा म छौ बाट पस्ट हुन्छ ।

स्तरीय नेपाली भाषाका शब्दहरू पनि हुम्लेली उखानमा भेटिन्छन् भने यहाँ तत्सम् शब्दको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । त्यसरी नै तत्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग पवनि यहाँका उखानमा हुने गर्दछ तापनि तिनले मौलिक शब्दहरूमा परिणत भइसकेका छन् । केही उखान वरपच्छिमा भाषिमाबाट आएर हुम्लेली जन जीवनमा भिजेका छन् । बाँच्नु त का छ मोटिनु खोइदी (बाँचनु त कता छ मोटिनु खोच्छे) भन्ने उखानलाई त्यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । भाइ भया भरोसा, गाइ भया गोरस (भाइ भए भरोसा

गाई भए गोरस) मा प्रयुक्त भाइ र गाई स्तरीय नेपाली भाषाका शब्द हुन् भने 'गोरस' तत्सम शब्द हो ।

५.१.५ प्रचलित भेगका आधारमा विश्लेषण

अतीत कालदेखि लोक जीवनका कथा, व्यथा, अनुभव आदिका सङ्ग्रहका रूपमा रहेका उखानहरूले व्यक्ति र समाजबिचको सम्बन्ध प्रगाढ बनाउनमा मद्दत पुऱ्याउँदै आएका छन् । यस क्रममा एक ठाउँका उखान अर्को ठाउँमा प्रचलनमा आउने हुनाले प्रयोग क्षेत्र विस्तार गर्नमा सफल भएका देखिन्छन् । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानलाई पनि प्रचलनका आधारमा दुई भागमा बाँडी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.१.५.१ स्थानीय उखान

हुम्लेली जन जीवनको बिचबाट जन्मी त्यहाँकै विशेषतालाई झल्काउने खालका उखान स्थानीय उखान हुन् । उखानमा स्फूर्तता हुने हुनाले तिनमा स्थानीयता पनि व्यापक मात्रामा पाइन्छ । हुम्लेली उखानले लेकबेसी, पशुपक्षी, ज्ञान विज्ञान, नीतिचेत, धर्म संस्कृति आदि कुराहरूसँग सम्बन्ध राख्दै तिनका विशेषतालाई चिनाउने काम भएको छ ।

यहाँ हुम्ला र जुम्ला बिचका फरक फरक देवताका विषयलाई समेट्दै देवपुरी हुम्ला, विष्णु पुरी जुम्ली (देवपुरी हुम्ला विष्णु पुरी जुम्ला) भनिएको छ । यस उखानले हुम्ला जिल्लालाई देवताहरूको सङ्गम स्थलका रूपमा चिनाएको छ । स्थानीय र धार्मिक विशेषता यसमा प्रकट भएको पाइन्छ । हुम्लेली पञ्चआइ मिला जुम्ली पञ्चआइ टुटा (हुम्ली पञ्च लागेर मिलाप गराउँछन् जुम्ली पञ्च लागेर झगडा बढाउँछन्) यस उखानले हुम्ली उखानको स्थानीयतालाई सामाजिकता सँग जोडेर प्रस्तुति गरेको छ । हुम्ली छान्दो भेडो, जुम्ली छान्दो घोडो (हुम्ली छान्दछ भेडो जुम्ली छान्दछ घोडो) मा पशुहरूको पालनका आधारमा आ-आफ्नो ज्ञान अनुभव हुने भन्ने यस उखानले जुम्ला र हुम्लाको स्थानीयतको प्रस्तुति गरेका छन् ।

यस्ता अन्य कतिपय उखानहरू छन् जसले हुम्लेली जन जीवनको आर्थिक, समाजिक, साँस्कृति, नैतिक तथा अन्य विविध पक्षलाई छुदै हुम्लाको भूमिकालाई आफ्नो घर बनाएका छन् । यस जिल्लामा प्रचलित अधिकांश उखानहरू स्थानीय उखानहरू नै हुन् ।

५.१.५.५.२ अन्यत्र प्रचलित उखान

मानिसको आवत जावत र सम्पर्क सहित उखानले पनि आवत जावत गर्ने गर्छन् र परिस्थिति अनुसार उखानमा परिवर्तन हुने गर्दछ । जति-जति सभ्यता र संस्कृतिको विकास हुँदै जान्छ उति उति उखानमा पनि परिवर्तन हुने गर्दछ । यस क्रममा उखानहरू एक-अर्का भाषाबिच सम्बन्ध जोड्न पुग्छन् । हिन्दी उखानले नेपाली उखानका भण्डारमा ठाउँ पाउन सक्छ भने नेपाली उखानले हिन्दी उखानका भण्डारमा ठाउँ पाउन सक्छ । यसबाट उखानका प्रचलन क्षेत्र विस्तारै फैलिँदै जान्छ । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू मध्ये केही आगमन त्यसरी नै भएको पाइन्छ । यसरी ती उखानहरू आफ्नो क्षेत्र विस्तार गर्ने क्रममा हुम्लेली उखानका भण्डारमा प्रवेश गर्न पुगेको हुम्लेली भाषिकाको प्रभाव पर्न गई तिनको शाब्दिक भिन्नता जन्मिएको छ र आर्थिक भिन्नता भने त्यति सारो पाइँदैन् । मूल सोरी पानी खानु, कूल सोधी छोरी माग्नु (मूल सोरेर पानी खानू कुल सोधेर छोरी ल्याउनू) भन्ने उखान हुम्लामा मात्र नभई अन्य जिल्लामा प्रचलित भएको पाइन्छ । खति हुने बेला मति आउँदैन (बिग्रने बेला बुद्धि आउँदैन) गाइ भया गोरस, भाइ भया भरोसा (गाई भए गोरस भाइ भए भरोसा) जस्ता उखानहरू अन्यत्र पनि प्रचलनमा आउने गर्दछन् भने तिनले हुम्लेली उखानका भण्डारमा पनि प्रवेश पाएका छन् । अन्य त्यस्ता उखानमा हात दिया हत्केला निल्दो (हात दिएमा हत्केला निल्छ) आगो ताप्नु मुढाको कुरो सुन्नु बुढाको (आगो ताप्नू मुढाको कुरो सुन्नु बुढाको) मानाको खाइ मुरी आर्जनु (मानाको खाएर मुरी आर्जनु) आदि उखान पनि यस जिल्लामा प्रचलित छन् ।

५.१.६ शैलीका आधारमा विश्लेषण

लोक साहित्यको अभिव्यक्तिको रूपरेखा शैलीबाट स्पष्टिने गर्छ । उखान पनि लोक साहित्यको विधा भएकाले त्यसभित्र शैलीले पनि स्थान पाएको छ । शैली शब्दलाई अर्थ्याउदै नेपाली बृहत शब्दकोशमा लेखिएको छ । साहित्यिक रचनामा लेखकका व्यक्तित्व विशेषताको छाप दिने वा विषय वस्तुका अनुकूल भाव अभिव्यक्ति हुने खास ढाँचा नै शैली हो (त्रिपाठी र अन्य, २०४० : १२६७) । यस अर्थबाट उखान पनि विभिन्न शैलीमा आधारित हुन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । शैलीका विभिन्न कोणबाट, भावात्मकता तार्किकता, हास्यव्यङ्ग्यात्मकता र आलङ्कारिकताका आधारमा हुम्लेली उखानको विश्लेषण गरिन्छ ।

५.२.६.१ भावात्मक शैली

उखानमा भावले महत्वपूर्ण स्थान ओगटने हुनाले उखानहरू भावमय हुन्छन् । दया, माया, करुणा, उत्साह जस्ता भावले युक्त उखान निकै प्रभावकारी हुन्छन् । मणाकी लागि रुनुकी मणाका गुनको लागि रुनु ? (मुर्दाका लागि रुनु कि मुर्दाका गुनका लागि रुनु?) उखानमा करुण भाव व्यक्त भएको छ । यस उखानले मृतकका गुनहरू भुल्न नसकिने भाव एकातिर पोखेको छ भने अर्कातिर फेरी भेट हुन नपाइने हुनाले करुण क्रन्दन पोखेको छ । दुःख पाउने बेला जताततैबाट दुःखैदुख पाइन्छ तसर्थ अभागी मृग ब्वाँसाका टप्का (अभागी मृग ब्वाँसाका फेला) भन्ने उखानले पीडित प्रति दयाभाव पोखेको छ । लामो समयदेखि पनि वियोगमा छटपटिएकी युवती बाह्र वर्ष पछि घर आउँदा कति खुशी हुन्छे ? त्यसको सीमा नै छैन् भन्ने कुरा बार वर्ष पछि पोइ घरमा आयो म राँडलाई जरो आयो (बाह्र वर्षपछि पोइ घरमा आयो म राँडलाई ज्वरो आयो) भन्ने उखानमा चित्रित छ । यस उखानमा प्रेमभावका साथै खिन्नता पनि प्रकट भएको छ ।

यो संसार शुन्यमा अडेको छ र जताततै विसङ्गति छाएको छ भन्ने भाव आफु त मर्दा जोइ ल्याई के गर्दा (आफू त मर्दा स्वास्नी ल्याएर के गर्नु) उखानले पोखेको छ । छोरा छोरीको माया सबैलाई हुने गर्छ । सन्तान हुनेहरू पनि मायादेखि टाढा हुँदैनन् आफू पनि बाझै खोगल्या बोगल्या बाझै (आफू पनि बाँझै काख पनि रित्तै) भन्ने उखानमा सन्ताहीनहरूले आफ्नो खिन्नता प्रकट गरेको कुराको चिनारी मिल्दछ ।

निःसहायहरूलाई सबैले हेप्ने हुनाले उसको मनस्थिति निकै कमजोर हुन्छ र ऊ संसारमा आफूलाई एक्लो देख्न थाल्छ । यो भाव के केटाकेटी, के तन्नेरी, के बुढाबुढी र के रोगी आखिर सबैको मननमा जाग्ने गर्दछ । तसर्थ त्यस्ता निःसहायहरूप्रति सबैको सहानुभूति हुनु पर्ने कुरा हुम्लेली उखानमा चार्चा गरिएको छ । एक्लो कोढी सुपा तोडी (एक्लो कोरी नाङ्लाले छोपी) भने उखानले निःसहायको अवस्था दर्साउनका साथै उनीहरूप्रति सहानुभूति देखाएको छ ।

५.१.६.२ तार्किक शैली

हुम्ला जिल्लमा प्रचलित उखानहरू मध्ये केही उखान तार्किक शैलीमा आधारीत रहेको पाइन्छ । ती उखानले तर्कबाट नै निष्कर्षमा पुग्नमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छन् । यस किसिमका उखानबाट यथार्थको जानकारी मिल्दछ । यहाँको जन जीवनले वस्तु लेनदेन कार्य

गरि रहेको हुन्छ । त्यसबाट सहयोगको आदान प्रदान बढ्दै जाने हुनाले मित्रता पनि बलियो हुँदै जान्छ भन्ने भाव पाइन्छ । यस्तो भावना भएका उखानहरू प्रचलनमा छन् भने अर्कातिर लेनदेनमा हुने कञ्जुस्याँई र त्यसको परिणाम बारेमा पनि हुम्लेली उखानहरू बोलेका भेटिन्छन् । अरुलाई अरु काम, घर ज्वाइँलाई खानाको काम (अरुलाई अरु काम घर ज्वाइँलाई खानाको काम) भन्ने उखानले अरुलाई घर व्यवहार कसरी चलाउने भन्ने चिन्ता हुन्छ तर घर ज्वाइँलाई भने पेट कसरी भर्ने भन्ने चिन्ता हुन्छ भन्ने तर्क प्रस्तत् गरिएको छ ।

अल्छी मानिसले कुराबाट नै सबैलाई जित्न सक्छ अर्थात् काठमाडौं बसेर अमेरिकाका गफ हाँक्न सिक्छ भने वेश्या आइमाइ आफ्नो नजरबाट नै अरुको मन जित्न सफल भएकी हुन्छे भन्ने कुरा अल्छीका कुरा राम्डा, वेश्याका आँखा राम्डा (अल्छीका कुरा राम्रा, वेश्याका आँखा राम्रा) उखानबाट प्रष्ट भएको छ । मानिसको जिन्दगी फेरि पाउन सकिन्न मिठो मसिनो खाने र राम्रो लगाउने बेला यही नै हो, तसर्थ जीवन भएसम्म हाँसेर दिन बिताउनु पर्ने कुरा पनि यहाँका उखानमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । खानु खिरै हो हान्नु शिरै हो भन्ने उखानमा खिर खानामा मिठो हुन्छ भने प्राण टाउकामा अडेको हुन्छ भन्ने यथार्थता दर्शाएको छ । जसले अन्याय अत्याचार गर्छ, उसले एक दिन अवश्य नै खाल्डोमा पर्नु पर्छ भन्ने जानकारी पनि यहाँका उखानबाट प्राप्त भएको छ । नखाइ नहुने खाया पै गु हुन्या (नखाए नहुने खाए पछि गु हुने) भन्ने उखानले जस्तो किसिमको काम गरिन्छ त्यसको परिणाम पनि त्यस्तै हुन्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेको छ । नपोखी ढुङ्ग्याया हुँदैन नलोटी कुट्या हुँदैन (नपोखिए ढुङगा मिसिदैन, न लोटिए सिङ् भाँचिदैन) उखानले अन्न नपोखिएर ढुङ्गा मिसिँदैनन् र गाइवस्तु नलोटेर सिङ भाँचिदैन भन्ने प्रसङ्ग अघि सार्दै काम विगार्नेले सजाय पाउनु पर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ । हदेलो देखिदै कोट्याउनु किन (हलेदो चिनेकै थियो कोट्याउनु किन) भन्ने उखानले कुनै वस्तुको गुण तथा अवस्थाका बारेमा जानकारी भइ सकेपछि कोट्याइ रहनु राम्रो हुँदैन भन्दै अर्काको कुराहरू राम्रो होइन भन्ने तर्क प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१.६.३ हास्यव्यङ्ग्यात्मक

हुम्लेली उखानमा हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोग पनि भएको हुन्छ । अर्थात रमरम हाँसो मिसिएका र व्यङ्ग्यात्मक भाव बोकेका उखान हुम्लेली लोक जीवनमा प्रचलित छन् । यस क्रममा कृष्ण प्रसाद पराजुलीले उखान हास्यव्यङ्ग्यका रूपमा निकै टडकारा हुन्छन्

(पराजुली, २०५४: ४२) भनी लेखको छन् । यस भनाइलाई हुम्लेली उखानमा लिएर जोड्न सकिन्छ । यस्ता उखानहरू एकातिर हाँसोको मिठो रस चखाउँछन् भने अर्कातिर बाटो बिगार्नेहरूलाई व्यङ्ग्यका सहयोगले झाँको झार्न पनि पछि पर्दैनन् ।

शत्रुले पीडा भोग्नु पर्दा, कसैले गाएको गीत प्रति व्यङ्ग्य गर्नु पर्दा वा अरुको धज्जी उडाउनु पर्दा आँखा आँसु बादै आउँदा, घुणा आँसु आजै आया (आँखामा आसु सधैं आउँछन् घुडामा आँसु आजै आए) भन्ने उखानको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । घिउ खाने बिरालो ब्वारीको मुख चिल्लो (घ्यु खाने बिरालो, बुहारीको मुख चिल्लो) भन्ने उखान पनि मुखारित छ । काम बिगार्ने एउटा हुन्छ त्यसको असर अर्कोलाई पर्छ भन्ने तर्क एकातिर भेटिन्छन् भने अर्कातिर बिरालाले घिउ खाँदा बुहारीको मुख कसरी चिल्लो भयो भन्ने आशङ्का जन्मिन्छ । जे सुकै भए पनि यस उखानमा बुहारी प्रति गरिएको व्यङ्ग्य प्रकटित छ ।

आफ्नो व्यवस्था गर्न नसक्नेले अरुको व्यवस्था गरिदिन्छु भन्नु चाल्नामा दुध दुहुनु जस्तै हो भन्ने कुराको रहस्योउद्घाटन आफू भाणका साथ लाग्दा तबै जोईछोरा पाल्दा (आफु भाँडका साथ लाग्छन् तब जोईछोरा पाल्छन्) उखानबाट भएको छ । सित्तैमा खाने कुरा पाए एक डोको भरिको खानेकुरा खान सक्ने नत्र भोकै बस्ने भन्ने कुरा यस उखानले प्रस्तुत गरेको छ । आफ्नो मानिसले आफ्नालाई दुःख दिने वा सताउने प्रवृत्ति दिनहुँ बढ्दै गइ रहेको छ । त्यस प्रवृत्तिका मानिसलाई सम्झाएर हुँदैन भन्ने कुरा आफ्ना आगोबाली ताप्ना उखानले खुलस्त पारेको छ । यस उखानले अरुहरूलाई सताउने प्रति व्यङ्ग्यभाव पोख्नाका साथै उनीहरूको झाँको झार्ने काम गरेको छ । आफू ओछ्यान छोड्न नसक्ने तर विश्व हाँक्ने आँट गर्नेहरूलाई आफु मडा कुडा बडा (आफू मुर्दा कुरा ठुला) भन्ने उखान ले लक्षित गरेको छ । मऱ्याका बागका जुँगा समाउन्याँ ढल्याका रुखका टाउका चड्न्या (मरेका बाघका जुँगा समात्ने..ढलेका रुखका टुप्पामा चढ्ने) भन्ने उखानमा साहस नहुने प्रति व्यग्य गरिएको छ भने त्यसभित्र रमरम हाँसो पनि मिससिएको छ । आफु भाउजसा, लादा दमायाँजसा (आफू बच्चा जस्ता पेट दमाहा जस्ता) उखानले पनि हास्यभाव व्यक्त गरेको छ ।

५.१.६.४ आलङ्कारिक शैली

अन्य साहित्यिक विधा झैं उखानमा पनि आलङ्कारिकता हुनु स्वभाविक मानिन्छ । अलङ्कार उखानका लागि आवश्यकता पनि छ । उखानहरूमा कथनहरूलाई भावोत्कर्ष र

चरम सौन्दर्यको अविभाव गर्ने आलङ्कारिक तत्वको प्रवेश हुने हुनाले आनन्दानुभूति गराउन सक्ने क्षमता सशक्त रूपमा उभिएको पाइन्छ । लोक जीवनको हृदयदेखि स्वतः स्फूर्त हुने उखानहरूले आफूमा भएको आलङ्कारिकताका कारणले यिनी लोक जीवनका हृदय जित्न सफल भएका देखिन्छन् । उखानमा भएको तुकबन्दीले गर्दा यिनीहरू कर्णप्रिय भएका छन् । अनुप्रास र लयात्मकताले गर्दा भाषिक सौन्दर्य बढ्न गई खँदिलो हुनमा समेत सहयोग पुगेको पाइन्छ । उखानमा भएको संक्षिप्तता भित्र आलङ्कारिकता थपिने भएकाले सुनमा सुगन्ध थपिएको भान गराउँछ । तसर्थ हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा पनि आलङ्कारिकता भेटाइने हुनाले त्यस कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.१.६.४.१ अनुप्रास

हुम्लेली उखानमा अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । तिनमा एउटै वा धेरै पक्षहरू दोहोरिएर एउटै क्रममा आउनु नै अनुप्रासको उपस्थिति भेटिनु हो । अनुप्रासयुक्त केही उखानहरू हुन् :-

आफू मडा कुरा बडा (आफू मर्दा कुरा गर्दा) ।

जिउदाको जन्ती मर्दाको मलामी

बैकिनी नभया घर नाइँ, बैकिनीको भर नाइँ

(आइमाई नभए घर हुँदैन, आइमाईको भर हुँदैन)

५.१.६.४.२ उपमा

हुम्लेली उखानमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । दुई भिन्न वस्तुबिच सादृश्य स्थापित भएमा उपमा अलङ्कार हुन्छ । यसको नमुना निम्नानुसार छ :-

आफु भाउ जसा, लादा दमाया जसा (आफू बच्चाजस्तै, पेट दमाहा जस्तै)

घरको कुकुडो दाल बराबर र घरको कुखुरा दाल समान

५.१.६.४.३ बक्रोक्ति

हुम्लेली उखानले बक्रोक्ति अलङ्कारलाई पनि समेटेको पाइन्छ । एक अर्थ अर्को अर्थमा लागु हुने हुनाले यहाँका उखानमा बक्रोक्ति उखान आएको पाइन्छ । बक्रोक्ति अलङ्कार युक्त केही उखानका नमुना निम्नानुसार छन् :-

भर्खर भयाको जोगी भौति छारो घस्ता ।

(भर्खर भएका जोगी बढि घुलो दल्दछन्) ।

हग्ने भन्दा देख्ने लाज ।

(हग्नेलाई भन्दा देख्नेलाई लाज) ।

६.१.६.४.४ रूपक अलङ्कार

हुम्ला जिल्लामा उखानहरूमा रूपक अलङ्कार पनि भेटिन्छ । एक वस्तुसँग अर्को वस्तको अन्तर नहुनु नै रूपक अलङ्कार हो । तसर्थ हुम्लेली उखानले यस किसिमको विशेषता बोकेको पाइन्छ । रूपक अलङ्कार भएका उखनका केही नमूना यस प्रकार छन् :-

बाम्नको चित्त माखाको पित्त (बाहुनको मन माखाको पित्तथैली जस्तो हुन्छ ।)

छोरीको कर्म कुमालेको भाणो (छोरीको भाग्य कुमालेको भाँडो जस्तो हुन्छ) ।

५.१.६.४.५ दृष्टान्त

एउटा भनाइलाई अर्को भनाइद्वारा पुष्टि गरिने अलङ्कार दृष्टान्त हो । अर्थात् उदाहरणद्वारा अर्थ स्पष्ट गरिने अलङ्कार दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ । हुम्लेली उखानमा पनि दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसका नमुना निम्नअनुसार छन् :

आगो ताप्नु मुडाको कुरा सुन्नु बुडाको (आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नु बुढाको) ।

५.१.६.४.६ समासोक्ति

सङ्क्षिप्त भनाइ समासोक्ति हो । समासोक्ति अलङ्कारमा प्रस्तुत गरिएको कुराबाट अप्रस्तुत कुराको जानकारी मिल्दछ । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित उखानमा समासोक्ति अलङ्कार पनि भएको हुन्छ । त्यस्ता केही नमुना यसप्रकार छन् :-

कैलै पाखाघाम, कैले सेला घाम ।

(कैहिल्यै पाखा घाम, कहिल्यै खोँचमा घाम) ।

हेला पाया केला खाँदा ।

(हेला पाए केरा खान्छन्) ।

५.१.६.५.७ अतिसयोक्ति

साधारण वर्णनलाई असाधारण रूपमा परिवर्तन गरिनु अतिसयोक्ति अलङ्कार हो । अलिशयोक्ति अलङ्कारमा कुनै वस्तु, व्यक्ति, स्थान आदिका बारेमा बढाइ चढाइ गरिएको हुन्छ । यस अलङ्कारले हुम्लेली उखानमा पनि आफ्नो ठाउँ लिएको छ । अतिशयोक्ति अलङ्कारका केही नमुना तल दिएका छन् :-

माइतको कौवा पनि प्यारो । (माइतको काग पनि प्यारो) ।

चार लाख विधा चौध लाख चतुराइ (चार लाख विधा चौध लाख चतुऱ्याइँ) ।

५.१.६.४.८ उत्प्रेक्षा

उपमेयमा उपमानको सम्भावना देखाउनुलाई उत्प्रेक्षा अलङ्कार भनिन्छ । खास गरी उत्प्रेक्षा अलङ्कार भन्नु नै सम्भावना हो । यस अलङ्कारमा बलियो रूपमा रहेको हुन्छ । हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानमा पनि उत्प्रेक्षा अलङ्कारको उपस्थिति भेटिन्छ । त्यस अलङ्कारका केही नमुनाहरू यस प्रकार छन् :

जति काला उति तेरा बाका साला ।

चैतै नफर्क्याको भोट्या मऱ्या भनी जान्नु ।

(चैत्रमा नफर्केको भोटे मऱ्यो भनेर जान्नु) ।

निष्कर्ष

समग्रमा भन्नु पर्दा हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरू विश्लेषण मूलक भएकाले तिनलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा विषयका कोणबाट विश्लेषण गर्दा यहाँको सामाजिक सांस्कृति पक्ष, नीतिचेत तथा उपदेश, रुढी र अन्धविश्वास, न्याय व्यवस्था, खानपान, कृषि व्यवसाय, आर्थिक पक्ष आदिलाई स्पर्श गर्ने उखानहरू माथि दृष्टि पुऱ्याइएको छ । त्यसरी नै प्रचलित क्षेत्रका आधारमा विश्लेषण गर्ने

सन्दर्भमा स्थानीय स्तरमा प्रचलनमा रहेका उखान र अन्यत्र पनि प्रचलनमा आउने गरेका उखानलाई पृथक्-पृथक किसिमले विश्लेषण गरिएको छ । शैली माथि विचार गर्दा भावात्मक, तार्किक, हास्य व्यङ्ग्यात्मक र आलङ्कारिक रहेका छन् । आलङ्कारिकतामा अन्तर्निहित अनुप्रास, उपमा, बक्रोक्ति, रूपक, दृष्टान्त, समासोक्ति, अतिसयोक्ति र उत्प्रेक्षा यहाँका उखानमा रहेका छन् । भाषिक कोणले विश्लेषण गर्दा स्थानीयताको राम्रो प्रभाव देखिएको छ ।

परिशिष्ट क

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको सङ्कलन

हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको अध्यनका क्रममा अध्येताले एउटा निश्चित समयभित्र सङ्कलन गरेका उखानहरू यस परिच्छेदमा समावेश गरिएका छन् । यसरी सङ्लन गरिएका उखानहरू यहाँको स्थानीय परिवेशमा आधारित छन् । यसमा आएका कुनै कुनै उखान राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलित उखानहरू नै भए तापनि तिनमा भाषिक भिन्नता रहेको छ । त्यसरी नै केही उखानहरू छिमेकी जिल्लामा प्रचलित भएको र यस जिल्लामा व्यापक रूपमा फैलिएका हुनाले यस संग्रहमा अटाएका छन् ।

समय र साधनका सीमाभित्र गरेको यो एउटा सामान्य अध्ययन यस जिल्लामा प्रचलित उखानहरू उपलब्ध भए सम्म सङ्कलन गर्ने प्रयत्न यहाँ गरिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा फेला परेका जम्मा छ सय अठासी उखानलाई यहाँ अकारादि क्रममा राखी तिनको स्तरीय नेपाली अर्थ दिने काम पनि गरिएको छ :-

हुम्लेली उखान	**स्तरीय नेपाली अर्थ**
अ	
असतको धन विपतको मन	असत्यको धन विपत्तको मन
अनिकाल बिउ जोगाउनु कलभल जिउ जोगाउनु	अनिकालमा बीउ जोगाउनु हुलमुलमा जीउ जोगाउनु ।
अग्यारको अगाइजा पछ्यारको पछाइजा ।	शुरुको अगाइजा अन्तिमको पछाइजा ।
अ भुन्या अलङ्कार बुभ्नु पाइलो देख्या जान्नु चिन्नु ।	आ भने अलङ्कार बुभ्नु पाइलो देख्या जनावर चिन्नु ।
अरु निम्ति बोलाइ जादा चैत्या उम्ति ।	अरु निम्तो बोलाएर जान्छन्, चैत्या खाली जान्छ ।
अपु[illegible]याको धन प्यारो कोडिको जिउ प्यारो	अपुतोको धन प्यारो कुष्ठ रोगीको ज्यू प्यारो

अन्तिको पानी याङ्चुको रक्तानि	अन्तको पानी याङ्गचुको रक्तानी
अवेल को जागिर भन्दा बेलाको विदा भलो	अवेरको जागिर भन्दा समयको बिदा राम्रो
अव क्या मालिका माइ सर्ग नलागन्नि ।	अब क्या मालिका माई आकाश नलागन्नि
अग्यारको हिलै नखा पछ्यारको धुलै नपा ।	अगाडिको हिलो नखा पछाडिको धूलै नपा
अदिनको पिला सुदिनको किला ।	अदिनको पिला सुदिनको किला
अधकन कम्पनि माला अनकन पोत्या नाइ ।	आधिलाई कम्पनी माला आधिलाई पोत छैन ।
अरु बेत्त निउड्या आफू हात निउडनु ।	अरु बित्ता झुक्या आफू एक हात झुक्नु ।
अक्का हात दानले भलो नहुन्या अक्ककाका मुख भरसा नहुन्या ।	अर्काका हात दानले भलो नहुने अर्काका मुख भरोसा नहुने ।
अल्छि बाबुको छोरा अल्छि छोराको सभाहा ।	अल्छी बाबुको छोरो अल्छी छोराको सभाहा ।
अरुलाई अरुकाम घर ज्वाइलाई खानको काम ।	अरुलाई अरु काम घर ज्वाइलाई खानको काम ।
अल्छाले आफू पिड बुद्धिले अरु पिड ।	अल्छीले आफू पीडा बुद्धिले अरु पीडा ।
अछयाल देहिकी कन्या बुढि तिहार खानु देइन् ।	अचेल देखिकी कन्या बुढि तिहार खान दिन्लिन् ।
अद्दका दुइ आगा अद्दका ढेल नाङ्गा ।	कसैको दुई कपडा कसैको गुप्ताङ्ग नाङ्गै ।
अग्यार सिकावो आफ्ना पछ्यार सिकावो अर्का ।	अगाडि सिकाउने आफ्ना, पछाडि सिकाउने अर्को ।
अक्काकन भन्नु कराला खन्नु ।	अर्कालाई भन्नु भिरालो खन्नु ।
अर्काका भर कण्डकटारो ।	अर्काका भर कण्डकटारो ।
अग्यार चाहिया पछ्यार चाहिया तब मुखिया ।	अगेर भएपछि पछैर भए पछि अनि भए

	मुखिया ।
अरुलाई हेर्दा कुकुर को नखा ।	अर्कालाई हेरी कुकुर पनि कलो खान्न् ।
अरुले घोडा चढ्या आफु मुढा चढनिन् ।	अरुले घोडा चढे खाफू मुढा चढ्निन् ।
अवत पाक्न्या तुलकि सइ अप्ठ्यारा टेक्ने मित्रकि सहि ।	अवात पाक्ने बालीकी ठीक अप्ठ्यारा टेक्ने मित्रकी ठीक ।
अभागि चाँदो अढल जाँदो ।	अभागी निधार अप्ठ्यारा जान्छ ।
अगादो भन्दो खोला पारि खाउ भोको भन्दो खोला वारि खाउ ।	अगाएको भन्छन् खोला पारी खाउ भोकाएको भन्छ खोला वारी खाउ ।
अर्काका पाणमै बस्नु राण भन्या सहनु ।	अरुका छानामा बस्नु जे भने सहनु ।
अरुका भाग ढुङ्गा हाल्नु ।	अर्काका भागमा ढुङ्गा हाल्नु ।

आ

आपु कैतो अल्का वैतो ।	आफू कस्तो अल्का बस्दो ।
आपु आपु बाफ्रो खगल्या खगल्या बाफ्रो ।	आफू आफू बिग्रिन्छ खगल्या खगल्या बिगार्छ ।
आफ्नो जैतो अर्को हुन्यानाइ काम्लो जैतो बर्खो हुन्यानाइ ।	आफ्नो जस्तो अर्को हुनेनाई काम्लो जस्तो बर्खो हुनेनाई ।
आना माना बाम्नाअ खाना ।	आना माना बाहुनका खाना ।
आमा भनि ढोग गऱ्या त रै छ मेरी ज्वोई ।	आमा भनेर ढोग गरे त रै छ मेरी जोइ (श्रीमती) ।
आमा कप्टिनि हुदिन गाउल्या सतुर हुदैन् ।	आमा बोक्सी हुँदिनन् गाउँले शत्रु हुँदैनन् ।
आफु डिट्ठा खोरो लिख्खा ।	आफू डिट्ठा टाउको भरी लिख्खा ।
आफ्नो हडको हात्ति नदेख्ने अर्काको हडको जउडो देख्ने ।	आफ्नो शरिरको हात्ति नदेख्ने अर्काका शरिको जुम्रा देख्ने ।
आफु त घघारु खादा के पाल्दा हौ जोगि ।	आफू त घघारु खाँदा के पाल्दा हौ जोगी ।
आङ्लाई फाट्टो फेर हल्ली फाट्टो ।	आङ् (शरिरको कपडा) लाई फाट्छ फेर (शरीरको तल्लो भाग लगाउने कपडा) हल्ली फाट्छ ।
आस गर भर नपड ।	आस गर भर नपर ।
आ गऱ्या अलङ्कार बुभ्नु ।	आँ गरे अलङ्कार बुभ्नु ।
आफु त मरदा जोइ ल्याई के गर्दा ।	आफू त मर्दा ज्वोइ (स्वास्नी) ल्याएर के गर्नु) ।
आन्दै नपाउदा भित्तास धाउदा ।	आन्द्रै नपाउँदा भित्तास धाउँदा ।

आफु भला त जगत भला ।	आफू भला त संसार भला ।
आन बोल्यो त कान चबायो ।	थाहा नभएको त कान पुऱ्यायो ।
आफु थुक्नु आफै चाट्नु ।	आफै थुक्नु आफै चाटनु ।
आफु मडा जमर्का वडा ।	आफू लुरे गर्जाइ ठूलो ।
आफू राम्डो दिन ख्वाउनाको चाम्डो ।	आफु राम्रो दिन ख्वाउनको चाम्रो ।
आफ्ना त आगो ताप्ना ।	आफ्नो त आगो ताप्नु ।
आफ्ना लाटा रुवाबो अर्काका लाटा हसाबो ।	आफ्नो लाटो रुवाओ अर्काको लाटो हँसाओ ।
आजा लाटी घट्टै भोलि लाटि घट्टै ।	आज लाटी घट्टै भोलि लाटी घट्टै ।
आफ्ना भनि क्या नाग्याको पानी पिउनु ।	आफ्नो भनेर के नागेको पानी पिउनु ।
आफ्ना आफ्नै अर्काको अर्कै ।	आफ्नो आफ्नै अर्काको अर्कै ।
आमाका लाड्या बाबाका लाड्या हाम्रा क्या लाड्या पम्पुरा जाड्या ।	आमाका प्यारा बाबाका प्यारा हाम्रा के प्यारा गालामा चड्कन ।
आउदो जग्या झल्ल्यारी फुल्यारी जादो झग्या खोद खुदरी ।	आउँदो झग्या उज्यालो पुज्यालो जाँदो झग्या सखाप पारी ।
आफु बाइ जाँदा कुइडी आगो लाइ जाँदा ।	आफू गएर कुइरो आगो लाइ जान्छन् ।
आहाना झुटो हुदैन, भात्ता साचो हुँदैन ।	उखान झुटो हुँदैन भात्ता साँचो हुँदैन् ।
आफु माउ जसा, लादो दमाआ जसा ।	आफु केटाकेटी जस्ता, पेट दमाहा जस्ता ।
आमाले नहाक्याको बावुले नटाक्या ।	आमाले नहप्काएको बुवाले नढाकेको ।
आफ्ना धेलाको कुकुर बलियो ।	आफ्ना ढोकाको कुकुर बलियो ।
आफ्ना दाडि, परायाका हात पडि ।	हाफ्ना दाडी अरुका हात पारी ।
आफ्ना जस्तो अर्को नाइ काम्ला जस्तो बर्खो	आफ्नो जस्तो अर्को छैन, काम्लो जस्तो बर्खो

नाई ।	छैन ।
आगा निकट घ्यु पग्ल ।	आगो नजिक घ्यु पग्ल ।
आफ्ना पाल्या मुसा आफ्नै थैला काट्दा ।	आफ्ना पालेका मुसा आफ्नै थैला काट्छन् ।
आफु हटन जान्दिन आङ्गि र बाङ्गि ।	आफू हिँडन जान्दिन आङ्गी र बाङ्गी ।

इ

इखले चुडा फुट्दैनन् तातो पानीले घर जल्दैन् ।	इखले चुरा फुट्दैन तातो पानीले घर जल्दैन ।
इख मान्याले गरी देखाउनु ।	इख मान्नेले गरी देखाउनु ।
इष्टका साइना भाणाका गाइना ।	इष्टका साइनो भाडका गाइनु ।
इश्वर पुज्नु गालि गर्नु ।	ईश्वर पुज्नु गाली गर्नु ।
इख नभयाको छोरा विष नभयाको साप ।	इख नभएको छोरो विष नभएको सर्प ।

उ

उकालाको घल्या बल्द ओरालाको हात्ति ।	उकालाको घल्या गोरु ओरालाको हात्ति ।
उहि कोढया खादा उही कोयाको झक मार्दा ।	उही कोदो खान्छन् उही कोदोको कुरा काट्छन् ।
उठु त मरु ।	उठू त मरु
ऊन कात्न्या नागो हुँदैन गडा खन्या भोको हुँदैन ।	उन कात्ने नाङ्गो हुँदैन बारी खन्ने भोको हुँदैन ।
उडाएका सातु पृत्तका नाममा तर्पेका बाछ्रा बाम्नका नाउमा ।	उडाएका सातु पितृका नाममा तपर्ण गरेको बाछ्रा बाहुनका नाममा ।

ए

एक थुकि सुकि सय थुकि नदी ।	एक थुकेर सुक्छ सय थुकेर नदी बग्छ ।
एक भन्दा दुइ भलो ।	एक भन्दा दुई भलो ।
एक कुडा पायो लल्लरि लायो ।	एक कुरो पायो लल्लरि लायो ।
एक्लाको सम्पत्ति नहोस् रूपस्याकि जोइ नहोस ।	एक्लाको सम्पत्ति नहोस सुन्दरको स्वास्नी नहोस ।
एकै पाखीमा धुलो नमिच्नु धुलो मिच्या पछि रुवा नहेर्नु ।	एकै काम्लोमा पिठो नमिच्नु पिठो मिचे पछि रौं नहेर्नु ।
एक्लो कोडि सुपा तोडि ।	एक्लो कोढी सुपा तोडी ।
ए चिन्न्या एक ओधान्या ।	एक चिन्ने एक उजाडने ।
एक्ला काम जानिन दुन्याँ खान जानिन् ।	एक्ला काम जानिन बढिका खान जानिन् ।
एक हातको आफू नौ हातको कुडा ।	एक हातको आफू नौ हातको कुरा ।
एक्लो जोगि स्वादि स्वादि खा ।	एक्लो जोगि मिठो मिठो खा ।
एक चोर्दो सयको नाग जादो ।	एक चोर्छ सयको नाक जान्छ ।
एक कालो ठोसो ठोसो भन्दा कालो कौवा ।	एक कालो ठोसो ठोसो भन्दा कालो काग ।
एक हातले लिनु अर्को हातले दिनु ।	एक हातले लिनु अर्को हातले दिनु ।
एक पाइलो हट्या धत्तिको परिक्षा ए बोल बोले मान्छेको परिक्षा ।	एक पाइलो हिँडे धर्तीको परीक्षा एक बोल बोले मान्छेको परीक्षा ।
एक गाउँको फ्याउडो अर्को गाउँ पिड्डो ।	एक गाउँको मान्छे अर्को गाउँ बिर्गाछ ।

ओ

ओक्ल कुट्न्या खा पानी बोक्न्या मर ।	ओक्ल कुटने खा पानी बोक्ने मर ।
ओडाका रोटा चोर पुडाका कुडा चोर ।	ओरका रोटी चोर परका कुरा चोर ।

ओठ लाइन्या तेल नाइ जाड खोइदो पुवा	ओठमा लाइदिने तेल छैन जाड खोज्छ पुवा ।
ओराला लाग्याको पानी माइत लाग्याकी छोट्टी	ओरालो लागेको पानी माइत लागेकी केटी ।
ओठ निचोडदा दुध आउन्या ।	ओठ निचोर्दा दुध आउने ।
ओठ चाटिकन तिर्खा मेटदैन् ।	ओठ चाटेर तिर्खा मर्दैन ।

औ

औकात नहुन्या कुडा भौति गर्दा ।	औकात नहुने कुरा बढि गर्छ ।

क

कपाल काट्न जान्दो जुडि राख्न जान्दैन् ।	रौ काट्न जान्दछ, टुप्पी राख्न जान्दैन ।
कस्ता कस्ता काँ गया मुसाका चल्ला दरबार गया ।	कस्ता कस्ता कहाँ गए, मुसाका बच्चा दरबार गए ।
कपडा कालै त हुन्छ ह्राजा लाइ हल्दो छ ।	कपडा कालै त हुन्छ राजा लगाई हाल्छ ।
कपुरी क्याट्ट ठकुरी काइकाई डुम्बाडी स्याट्ट ।	कपुरी क्याट्ट ठकुरी काइकाई डुम्बाडी (दलित) स्याट्ट ।
कराला लाग्याका बेला माइत लाग्याकि छोरि ।	करालो लागेको सूर्य माइत लागेकी छोरी
कपाल कन्याउँदा कोलोभरि छारो ।	कपाल कन्याएर कोल भरी धुलो ।
कहिले त कसोन छियो मौन्याका झुगल ।	कहिले त कसोन थियो मोन्याका झुगल ।
कपाल कन्याउँदा असाढ पढ्दो ।	कपाल कन्याउँदा अषाढ पर्दछ ।
कसैको मुख देख्या चाहित कसैको ढेल देख्नु	कसैको मुख देखे चाहि त कसैको ढेल देख्नु ।
क नजान्दा काशीको बात पार्दा ।	क नजान्दा काशीका कुरा गर्दा ।

का

काम छोडि कथा भात छोडि सभा ।	काम छोडेर कथा भात छोडेर सभा ।
कालाले नाइ त ननाइ पापीले थित्थ जाइक्या नजाइ ।	कालोले नुहाइ ननुहाइ पापीले तीर्थ गइकी नगइ ।
कागभन्दा कागका चल्ला बाठा ।	कागभन्दा कागका चल्ला बाठा/चतुर ।
काठको बिरालो माउ भन्दै अक्का मान्ठ आउ भन्दैन् ।	काठको बिरालो म्याउ भन्दैन् अर्काको मान्छे आउ भन्दैन् ।
कान नसुन्ने मेरै रोलि गर्दो भन्दो आँखा नदेख्ने मै पिटि खाया सुइतो ।	कान नसुन्ने मेरै कुरा गरे भन्दो आँखा नदेख्ने मै पिटी खाए सोच्छ ।
काठका रेडियो सुन्नु आलुको चस्मा लगाउनु	काठका रेडियो सुन्नु आलुको चस्मा लगाउनु
काइ नदेख्ने जोगि आजै देखियो ।	कतै नदेखेको जोगि आजै देखियो ।
काग कालै क्वौली कालै ।	काग कालै कोइली कालै ।
कासो पित्तल कञ्चन धुन पुच्छड हल्लाउन्या धुनै नभुन ।	कासो पित्तल, कञ्चन धन, पुच्छर हल्लाउने धनै नभन ।
कात्तिक डुमका खोपा खोपा भात चैत डुमका पम्पुडा हात ।	कात्तिक डुमका खोपा खोपा भात चैत्र डुमका पम्पुडा हात ।
काग भौति बाठो हुन्छ गु खान्छ ।	काग बढि बाठो हुन्छ गु खान्छ ।
काट्या बाटो पुलिसको भिड बाटो रैतिको ।	काटेको बाटो पुलिसको भिड बाटो जनताको ।
कादउदो हलो हलो जु काँछ ।	कादमा हलो हलो जुवा कहाँ छ
कारन्त कोरन्त म बुढि बिउभ्कै ।	कारन्त कोरन्त म बुढी बिउँभ्कै ।
काम नाइँ काज नाइँ खाने बेला लाज नाइँ ।	काम छैन काज छैन, खाने बेला लाज छैन ।
काँ जा लाई बाघ मेरै ढडिया ।	कहाँ जालास बाघ मेरै ढडिया ।

कागको सुत्ता पिनाउदो ।	कागको सुत्ता पिनाउँदो ।

कि

कि गरुँला कि मरुँला ।	कि गरुँला कि मरुँला
कि जागर पस्निन पस्या पछि आङ्गला कमाउनिन	कि जागर पस्निन पसे पछि आङ्गला कमाउनिन् ।
किक्यादा घरै छन् करादा आया ।	किक्यादा घरै छन् करादा आए ।

कु

कुकुरको पुच्छड गावु भित्त हाले पनि बाङ्गाको बाङ्गै ।	कुकुरको पुच्छड गावु भित्त हाले पनि बाङ्गाको बाङ्गै ।
कुकुरका रुवा काम्लो हुँदैन् मुलकाजका माम्ला हुँदैन् ।	कुकुरका रुवा काम्लो हुँदैन् मुलकाजका माम्ला हुँदैन् ।
कुदिनको साइत देउकुकी बस्यारो ।	कुदिनको साइत देउकुडी बसाइ
कुकर हान्दा पाउना तर्साउँदा ।	कुकुर हानेर पाहुना तसाएँछन् ।
कुलाको पानि कुलै पदालाको पानि पदालै	कुलाको पानी कुलै पदालाको पानी पदालै
कुइडाको काग विताया जन हुनु ।	कुहिराको काग बिताए जन हुनु ।
कुडा सुन्नु अरुका बुद्धि गर्नु आफ्नो ।	कुरा सुन्नु अरुका बुद्धि गर्नु आफ्नो ।
कुडाले कुडा काट्ने छुराले रुवा काटन्या	कुराले कुरा काट्ने छुराले रौ काट्ने
कुकुर फुल्याएर मुख चाट जोइ फुल्याएर जुडि काट ।	कुकुर फुल्याएर मुख चाट ज्वोइ कुल्याएर जुडिकाट (टुप्पी)
कुटो लुकाइ बाउरु छत्याउनु ।	कुटो लुकाएर खेताला छत्याउनु

कै

कैको मैले रिन खाया हौँ कुन जुनी हाऱ्या हौ ।	कै को मैले रीन खाए हौ कुन जुनी हारे हौ

को

कोठा उत्तालो ह्वाजा गोठ उत्ताउलो रैति ।	कोठा उत्ताउलो राजा गोठ उत्ताउलो रैती
कोहि पान खाइ लडदा कोहि नाकका गिजुरा खाइ लड्दा ।	कोही पान खाएर लड्छन् कोही नाकका गिजुरा खाएर लड्छन् ।

ख

खड खाने खड खादा अन्न खाने अन्न खादा ।	खर खने खर खान्छन् अन्न खाने अन्न खान्छन्
खरा दिनु खरा लिनु ।	खरा दिनु खरा लिनु ।
खति हुने बेला मति आउँदैन् ।	खति हुने बेला मति आउँदैन् ।
खसियो खानाउदो बसियो	खसियो खानामा बसियो ।

खा

खाइन पाइ छालाको टोपी लाई ।	खाइन पाइ छालाको टोपी लाई ।
खाँदा आडो गर्दा राँडो ।	खाँदा आडो गर्दा राँडो ।
खाइन पाइको चाँदे बल	खाइन पाइको चाँदे बल
खुट्टो खोच्चादो मुख खरिट्टो ।	खुट्टो खोच्चान्छ मुख खरी छ ।
खानु पिउनु उहि चिच्याट भौति	खानु पिउनु उही हल्ला धेरै ।
खाया बाघको मुख रातै नखाया बागको मुख रातै ।	खाए बाघको मुख रातै, नखाए बाघको मुख रातै ।
खाउँला भनि जोगी भया सल्कै रात भोकै ।	खाउँला भनि जोगी भए रात भरी भोकै बसे ।

खान्या मुखकन जुगाले छेकदैन् ।	खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन ।
खान पाउनु द्यौ द्यौ मोटिन खोइदी ।	खान पाउनु द्यौ द्यौ मोटिन खोज्दि ।
खान्या उहि बटुका दुइ ।	खान्या उही बटुका दुइ ।
खाने पिउने कालि काग चुच्चो रातो प्यालि काग ।	खाने पिउने काली काग चुच्चो रातो प्याली काग
खान्या छोरिलाई घर काँ छियो गन्या छोरा डर काछियो ।	खाने छोरीलाई घर काँ थियो गर्ने छोरा डर कहाँ थियो ।
खाउला भनि गल्वा गए गल्वै अनिकाल ।	खाउला भनेर गल्फा गए गल्फै अनिकाल
खानु कुखुराको चाह्रो नाउँ स्वर्गको तारो ।	खानु कुखुराको खाना नाम स्वर्गको तारो ।
खाने बेलामा मेराकोल भाउ छ गऱ्या बेला मेरो कोल भाउ छ	खाने बेलामा मेरा कोल भाउ छ गर्ने बेलामा मेरा कोल भाउ छ
खानाकि खुर्सानि नाइ बडा साहुको रिन छ ।	खानाको खुर्सानी छैन बडा साहुको रीन छ ।
खानु होइन कोचिनु सिनु होइन घोप्टीनु	खानु होइन कोचिनु सिनु होइन घोप्टिनु
खाँदा खा बाग हग्दा देखुला ।	खाँदा खा बाघ हग्दा देखुँला ।
खान जान्या केलाका पात नत्र पम्पुडा हात ।	खान जाने केलाका पात नत्र पम्पुडा हात ।
खाया कोद्या नखाया कोद्या ।	खाए कोदो नखाए कोदो ।

खि

खिर खाइको तिर अचार खाइको विचार ।	खीर खाएर तीर अचार खाएर विचार ।

खु

खुल्या खानु मुल्या भारी ज्यु मऱ्यो जानिन् ।	खुल्या खानु मूल्या भारी ज्यू मरेको जानिन् ।
खेद्दा मार्को बिरा बाहादा हलि बिरा ।	खेद्दा मार्को बिरा जोत्दा हली बिरा ।

ग

गद्दि नभयाको ह्राजा टोपी नभयाको लोक्न्या ।	गद्दी नभयाको राजा टोपी नभयाको लोग्ने ।
गयौ कसि न कसि आयो डुमनि जसि ।	गयौ कसी न कसी आयो डुमनी जसी ।
गडुलका जस्तो मुन्टो भएका ।	गडुलका जस्तो मुन्टो भएका ।
गरिवका जहा हान्या दुख्दै ।	गरिवका जहाँ हाने पनि दुख्छ
गहतका झोलौ दो जात फाल्नु ।	गहतका झोलमा जात फाल्नु ।
गडुलका पाक छिटो ।	गडुलका प्वाँख छिटो ।
गन्या पछि हुँदो अल्छाकै नास्ति ।	गरे पनि हुन्छ अल्छी कै नास्ती ।
गर्भ र सर्गका के कुरा ।	गर्भ र सर्गका के कुरा ।

गा

गाड बौलिया छाल छिटा ।	गाड बौलिए छाल छिटा ।
गाइका पुछ लाग्या उत्तिजा भैसिका पुछ लाग्या डुबिजा ।	गाइका पुछ लाग्या उत्तिजा भैसिका पुछ लाग्या डुबिजा ।
गाइको बाच्छो चाटि मुख भरी रुवा ।	गाइको बाच्छो चाटेर मुख भरी रौं ।
गाइ मारयाको थोका भ्याइ बाग लाग्याको भौति भ्याइ ।	गाइ मारेको कम भ्याइ बाघ लागेको बढि भ्याइ ।
गाडको इष्ट गाड कटा लेखको इष्ट लेख कटा ।	गाडको इष्ट गाड कटा लेखको इष्ट लेख कटा ।

गु

गुन नभयाको मान्ठ नुन न भयाको साग ।	गुन नभएको मान्छे नून नभएको साग ।

गे

गेडै हो चाखुरि मार्नु गेडै हो झोला खानु ।	गेरै हो चाखुरी मार्नु गेडै हो झोल खानु ।

गो

गोठ गाइ नाइ पाड माइ नाइ ।	गोठ गाइ छैन पाड माइ छैन ।

गौ

गौडिकी गाइ सुत्तकि माइ ।	गौडिकी गाइ सुत्केरी आइमाइ ।
गौडिउदो बान्याको जाड्या क्या गरु मायाले ।	ढोकामा बाधेको कुकुर के गरु मायाले ।

घ

घट्टको पानी घट्टै पदालाको पानी पदालै ।	घट्टको पानी घट्टै पदालाको पानी पदालै ।
घर गया वन रित्तो वन गया घर रित्तो ।	घर गए वन रित्तो वन गए घर रित्तो ।
घर ओडार बुन भुँडार ।	घर ओडार वन भण्डार ।
घरका बाग बनका स्याल ।	घरका बाघ वनका स्याल ।
घर तल्चि त बन चल्ति ।	घर तल्ची त वन चल्ती ।
घर खन्ने बाउसो घरै खन्दो ।	घर खन्ने बाउसो घरै खन्दो ।
घर पुडाका बन पुडा बन पुडाका घर पुडा ।	घर पुराका वन पुरा वन पराका घर पुरा
घट्टको कुडा घट्टै पदालाको कुडा पदालै	घट्टको कुरा घट्टै पदालाको कुरा पदालै

घि

घिउ खान्या जिउ गया राप्ला खान्या साप्ला भया ।	घ्यु खाने जीउ गए राप्लो खाने साप्ला भए ।
घिउन तेल पका बड्डि सेल ।	घ्युन तेल पका बुढी सेल ।

घु

घुढा कुहुनाको चोट माइतिको बचन ।	घुढा कुहुनाको चोट माइतीको वचन ।

घो

घोडाकाढि छोरी नमाग्नु छाल गोब्र्या भैसा नलाइनु ।	घोडाकादीकी छोरी नमाग्नु हाल गोब्र्या भैसी नलगाउनु ।
घोडा चढ्न्याका रिसले पखिर चढ्नु ।	घोडा चढ्नेका रिसले पखिर चढ्नु ।

च

चडो चडकदो न पात फड्कदो ।	चरो चडकदो न पात फर्कन्छ ।

चा

चादो हो त खादो हो ।	कर्म (किस्मत) हो त खादो हो
चाल्नाका ढाण कति बैकिनीका काम कति ।	चाल्नुका प्वाल कति आइमाइका काम कति
चाहिने र खाने लै लै झुऱ्याउने ।	चाहिने र खाने लै लै झुऱ्याउने ।
चार गाउल्याले पिना खाया चारै गाउ बौलाया ।	चार गाउँलेले पिना खाए चारै गाउ बौलाए ।
चाइकको भाडो विचाइकको ठाडो ।	चाहिने बेला भाडो नचाहिने बेला ठाडो ।
चाइहयाको जजमान छिन्ट्याका ल्वाखड ।	चाइएको जजमान छिन्ट्याका लुहा ।
चार लाख विद्या चौध लाख चर्तुऱ्याई ।	चार लाख विद्या चौध लाख चर्तुऱ्याई ।
चाइक ह्राजा नेपाल अचाइक ह्राजा कप्पाल ।	चाइक राजा नेपाल अचाइका राजा कप्पाल ।
चाला जान्या राम्या भात खान्या स्याम्य ।	चाला जाने राम भात खाने श्याम ।

चि

चिसा दिन बोल्दिले काट्य क्या चुस्यो राडिले ।	चिसो दिन भाङ्ग्रो काटे के चुस्यो राडीले ।

चिउडिको बिसौनि गाण ।	चिउडाको बिसौनी गलगाण

चु

चुला खाइ भराइना डिठ ।	चुला खाएर भराइना हेर्नु ।
चुहला कट्टो आफै रित्तो ।	चुहेला कट्टो आफै खाली ।

चै

चैत आयो चेत आयो	चैत्र आयो चेत आयो

चो

चोरका भ्याइले जङ्गल पस्या त्यही सात चोर निस्क्या ।	चोरका डरले जङ्गल पसे त्यही सात चोर निस्के ।
चोर्न नजान्ने मासिहाड चोर्दो ।	चोर्न नजान्नेले मासिहाड (ठूलो हाड) चोर्छ ।
चोती खाइ जङ्गल पस्नु काण्डो खाइ सभाहा बस्नु	मुला खाएर जङ्गल पस्नु काक्रो खाएर सभा बस्नु ।
चोरि खानु कति लुकि बस्नु कति ।	चोरे खानु कति लुकेर बस्नु कति ।
चोरि खानु मरि जानु एकै हो ।	चोरी खानु र मरी जानु एकै हो ।
चोर चोर्दो भगवान देख्दो ।	चोरले चोर्छ भगवानले देख्छ ।
चोति आफ्नो खाडल आफै कोर्दो ।	मूला आफ्नो ठाउँ आफै कोर्छ
चोरको चित्त कालो	चोरको चित्त कालो

छ

छकालको छकालै बासाको बासै	विहानाको विहानै बेलुकाको बुलुकै ।
छकालको प्याल्या बासा मेघ बासाको प्याल्या वर्ष दिन ढुक ।	विहानको पहेलो वादल बेलुका मेघ (पानी) बेलुका पहेलो बादल वर्ष दिन ढुक ।

छकाल दियौ गँजा गडा रहया बाँजा ।	विहान दियौ गाँजा बारी रहे बाँजा ।
छ टालो छ जाडो छैन टाला छैन जाडो ।	छ कपडा छ जाडो छैन कपडा छैन जाडो ।

छा

छाडु त कसरि छाडु लिउ त कसरि लिउँ ।	छाँडु त कसरी छाँडु लिऊ त कसरी लिउँ ।

छी

छि भन्नु ता गोडाको गुँ ।	फोहोर भन्नु त खुट्टाको दिसा ।
छोरि भागि माइत कुलो भागि समुन्द्र ।	छोरी भागेर माइत कुलो भागेर समुन्द्र ।
छोरिको छोरो खाँ खाँ भन्दो छोराको छोरो हडि हडि भन्दो ।	छोरीको छोरो खा खा भन्छ, छोराको छोरो जा जा भन्छ ।
छोरिको कर्म कुमालको हाडो ।	छोरीको भाग्य कुमालेको हाडो ।
छोट्टि मरि गाल गरि ।	केटी मोरी गाली गरी ।
छोडि राम्रि आँखो कानो ।	छोरी राम्री आँखो कानो ।
छोटा मान्ठको छोटै बुद्धि ।	सामान्य मान्छेको सामान्य बुद्धि ।
छोरा छोरिको बानि पिडयालुका पातको पानि ।	छोरा छोरीको आचरण पिड्यालुका पातको पानी ।
छोटा साहुको रिन माग्निन टुकुटया ह्राजाको भर पढनिन् ।	छुच्चा साहुको ऋण नमाग्नु, टुकुटे राजाको भर नपर्नु ।

ज

जसका पैसा उसका भैँसा ।	जसका पैसा उँसैका भैसा ।
जस्ता तस्ता अल्का बस्ता ।	जस्ता तस्ता अग्ला बस्दा ।
जस्ता कन तस्तै ढिडा कन निस्तै ।	जस्तालाई तस्तै ढिँडोलाई निस्तै ।

जति हाडा उत्ति चुर्का ।	जति भए उत्ति चाहिने ।
जगा विग्ड्यो नगोडि, छोडि बिग्रि माइत छोडि ।	जग्गा बिग्रयो नगोढेर, छोरी बिग्री माइत छोडेर ।
जति काला त्यति बाका साला	जति काला त्यति बाका साला
जसि चेलि तेसै चेला ।	जस्ती केटी त्यस्तै केटा ।
जत्तो बाग उत्तै कोलडो ।	जत्रो बाघ उत्तै कोलडी ।
जसका हुडि पानि पस्यो उहि ठाडा उठि बस ।	जसको ठाउँमा पानी पस्यो उही उभिएर बस ।
जसको धन उसको वन ।	जसको धन उसको वन ।
जसका दुवा उसका जुवा	जससँग दुग्गा उसका जुवा ।
जसको सिङ्ग छैन उसको नाम तिखे ।	जसको सिङ्ग छैन उसको नाम तिखे ।

जा

जा घचक त्या खचक ।	जहाँ घचक त्यहाँ खचक ।
जात्याको जात छडिजादो मात्याको मात छडिदैन् ।	जातिको जात छडिन्छ मातेको मात छडिदैन ।
जार पल्केको आइमाइ खार पल्केको बाखो	जार पल्केको आइमाई खार पल्केको बाखो
जान्याकन शालिग्राम नजान्याकन पत्थर ।	जान्नेलाई शालिग्राम नजान्नेलाई पत्थर ।
जाड इष्ट हुन्यानाई काठ पवित्त हुन्या नाइ ।	जाड इष्ट हुने छैन काठ पवित्र हुने छैन ।
जाङग्रा भन्दा पुका मोटा	तिघ्रा भन्दा पिडुला मोटा ।
जा बस्या त्यहि थात ज्या खाया उहि भात	जहाँ बसे त्यही थात जे खाए उही भात ।
जाड बुढिए ज्ञान पस औल्याल बुढिए	जाड बुढिए ज्ञान पस औल्याल बुढिए

झलछिन् पस ।	कुचिन्डाइ पस ।
जाउदो गहिरो वाउदै पैरो ।	जहाँ गहिरो त्यहाँ पहिरो ।
जा सुयो त्या धागो ।	जहाँ सियो त्यहाँ धागो ।
जा पायो गुलियो त्या बाबन भुलियो ।	जहाँ पायो गुलियो त्यहाँ बाहुन भुलियो ।

जि

जिउदा खानु पिनु मरर्या पछि माटामा मिसिनु ।	जिउँदोमा खानु पिउनु, मरे पछि माटोमा मिसिनु ।
जिउँदा छँदा तेरो मेरो मऱ्या पुडा माटाको चौघेरो ।	जिउँदा हुँदा तेरो मेरो मरे पछि माटोाको चौघेरो ।
जिउँदा छँदा भेट घाट मरे पछि काद काट ।	जीउँदा हुँदा भेटघाट मरे पनि काँद काट ।

जु

जुवारिको भर हुँदैन बैकिनि बिनाको घर हुँदैन ।	जुहाडेको भर हुँदैन महिला बिनाको घर हुँदैन ।
जुम्लिको लाटो अछामिको बाठो ।	जुम्लीको लाटो अछामिको बाठो ।

जे

जेठाजुका हातका बाउसा खन्दा ।	जेठाजुका हातका बाउसा खन्दा ।
जे हात त्यो पात ।	जे हातमा छ त्यो पातमा ।
जेठा बाट लाई ल्याउनु कान्छा बाट खाइल्याउनु ।	जेठाबाट लगाएर ल्याउनु कान्छाबाट खाएर ल्याउनु ।

जै

जैन जुगा मइ न सातु ।	जैन जुँगा मही र सातु ।

जैको बल उइको थल ।	जसको बल उसको थल ।
जैका जोइन नाई उसका कोही नाइ	जसकी स्वास्नी छैन उसको कोही छैन ।

जो

जो देख्या जरो आउछ उही मेरा घर आउँछ ।	जो देख्या ज्वरो आउँछ त्यही मेरो घर आउँछ ।
जो गरला धर्म उहीको फुट्या कर्म ।	जो गर्ला धर्म उसको फुट्या कर्म ।
जो छ छोटो उही छ खोटो ।	जो छ छोटो उही छ कमजोर ।
जोइ पोइको राणो पानीको धारो ।	लोग्ने स्वास्नीको झगडा पानीको धारो ।

झि

झिंगो हात जुठो मौरो मह खादो ।	झिँगो हात चुट्छ मौरी मह खान्छ ।
झित्या कुकुर पुन क्वाइ क्वाइ हार्ने कुकुर पुन क्वाइ क्वाइ	जित्ने कुकुर फेरी काँई काँई हार्ने कुकुर फेरी काँई काँई

झो

झोलै त घाटी लाग्यो हाड काँ	झोल त घाटी लाग्यो हाड कहाँ
झोल माथि फोक्स्या उत्तदो ।	झोल माथि फोक्सो उत्रिदो ।

टा

टाइअ टुइअ भौति काम केही नाइँ ।	टाई टुई बढि काम केही छैन ।
टाढाको घाम नेडको आगो ।	टाढाको घाम नजिकको आगो ।
टाल्या कोट हाल्नु सियाको सिउन ।	टालेको टालो सिएको सिउनु ।
टेक्न्या ओखतो नाइ समात्ने हाङ्गो नाइ ।	टेक्न्या ओख्तो छैन समात्ने हाँगो छैन ।

ठ

ठयाल्ला मडा पोल्नु कोध्याका रोटा पोल्नु ।	ठेहेका मडा पोल्नु कोदोका रोटी पोल्नु ।
ठकुरि साथ से घर के ले ।	ठकुरी साथ सुत्नु घर के लिनु ।
ठकुरि आफ्नो हुँदैन गु पवित्त हुँदैन ।	ठकुरी आफ्नो हुँदैन गु पवित्र हुँदैन ।

ठा

ठालुले बिगाडेको गाउ बाबुले विगाडेको नाउ ।	ठालुले बिगारेको गाउँ बाबुले बिगारेको नाउँ ।

डा

डाडु पन्यु तेरा हात नखा भन्या को छ ।	डाडु पन्यु तिम्रा हात नखा भन्ने को छ ।
डाडु मनि भात पकाउदि गाउल्या हाल्दि निउतो ।	डाडुमा भात पकाएर गाहुलेलाई गर्छिन् निम्तो ।
डि	
डिठ भरिकी जोइ मुठा भरिको धन ।	देखिने भरीकी स्वास्नी मुठा भरीको धन ।

डु

डुमका ताउला उदा लाग्या बाउला ।	डुमका ताउला उदा लागे बाउला ।
डुडाका देश डुडै हुनु कान्याका देश कानै हुनु ।	डुँडेका देश डुदै हुनु कानेका देशमा कानै हुनु ।
डुडा देश गएर खुट्टो उचाउनु कान्या देश गएर आँखो चिम्लनु ।	डुडे देश गएर खुट्टा उचाल्नु काने देश गएर आँखा चिम्लनु ।
डोटि असिनो सिलगढि पैह्रो ।	डोटि असिनो सिलगढी पैरो ।

ढु

ढुङ्गो टोपि हुन्या नाइ ठकुरि इष्ट हुन्यानाइ	ढुङ्गो टोपी हुने छैन ठकुरी मित्र हुने छैन ।
ढुङ्गो हालि अग्लो हुदो आफि गर्दो गति ।	ढुङ्गो हालेर अग्लो हुन्छ आफै गर्छ गति ।
ढुल्याकन उठाउनु सौको हुँदो दुल्याको रिस गऱ्याकन उठाउन दुःख हुँदो ।	निदाएकालाई उठाउन सजिलो हुन्छ, निदाएको बहाना गर्नेलाई उठाउन गाह्रो हुन्छ ।

ढे

ढेल पाद्यो नाख लाज ।	चाकले पादेर नाखमा लाज ।

त

तँ जुम्ला गया म जुम्ला भया ।	तँ जुम्ला गएको म जुम्ला भएको ।
तमि काँ जादा गाउ वाइ हामि जाउ ।	तिमी कहाँ जान्छौ गाउ उही हामी जाउँ ।
तडाका तडुल बुद्धिका माछा	तागतका तडुल बुद्धिका माछा ।
तँ गर्दो उइलेका कुडा अब उस्तो का छ ।	तँ गर्छेस उहिलेका कुरा अब उस्तो कहाँ छ ।
तमि देख्या ढुक्नि हामि देख्या लुक्नि ।	तिमी देख्या रोग्नी हामी देख्या लुक्नी ।

ता

तातो गर्न्या उन राम्रो गर्न्या सुन ।	तातो गर्ने उन राम्रो गर्ने सुन ।
ताजको धन धनै नभन ।	ताजको धन धनै नभन ।
तारा लागेको घर स्यालपडि मैडि	तारा लागेको घर ओसिलो भूँइ ।

ति

तीर्थ गयाका मडा भौडदा हुन् ।	र्ती गएका लाश (मृत) फेरी आउदा हुन् ।
तिग्णा दै उदाका छोरा तीग्णा दै माथि खोरा ।	तीग्ग्रा दै तल छोरा तीग्रा दै माथि खोरा ।
तिउनको सौको भिडा ।	तिउनको सजिलो भान्टा ।

ते

तेल पेल्न्या बुडिको पुडयानो खोरो ।	तेल पेल्ने बुढीको सुख्खा कपाल ।
तेरो शरण भन्या बाग खादैन् ।	तेरो शरण भने बाघ खादैन् ।
तेल हेर्नु तेलको धारो हुर्नु ।	तेल हेर्नु कि तेलको धारो हेर्नु ।
तेरो हुन्दो मछौं भन्न्या को छियो उत्तिको ।	तेरो हुँदो म छौ भन्ने को थियो उत्तिको ।
तेल थोका चिडचिड भौति ।	तेल कम चिडचिड धेरै ।

तै

तै गाउनको जान्दो तै बाटो हग्दो ।	तै गाउको जेठो तै बाटो दिसा गर्छस ।
तै रानाका कुडै खाना ।	तै रानाका कुरै खाना ।

त्य

त्यस्तै मुसा थैला काट्दा छन् ।	त्यस्तै मुसा थैला काट्छन् ।

थ

थर थर काम्दो कुडा ठुला गर्दो ।	थर थर काम्छ कुरा ठूला गर्छ ।
थकाइ लाग्यो भन्दि दिन भरी सिदि ।	थकाइ लाग्यो भनेर दिनभरि सुत्छ ।

था

थाल मैको मै सौत्यालो पोइ ।	थालमा मही सौत्यालो लोग्ने ।

दा

दाल्द भौति छोरा पैछा भौति उत्तिस ।	गरिबका बढि छोरा पैह्मा बढि उत्तिस ।
दाल्द भोरिया भूई धेक्दैन् भोऱ्या दालिल्या सरक धेक्दैन ।	गरिब साहु भए भुइ देख्दैन् साहु गरिब भए आकाश देख्दैन ।

दाल्द झोक चाँदामै निकाआ झोक पैतलामै ।	गरिबका रिस निधारमा राम्रोका रिस पैतलामा ।
दाल्दको चाँदो अग्यार अग्यार जादो ।	गरिबको निधार अगाडि अगाडि जान्छ ।
दाल्दको जा हान्या त्यही दुख्दो ।	गरिबको जता हाने त्यतै दुख्छ ।
दाल्दको छोरो ठालु हुँदैन कुकुरको छाउरो भालु हुँदैन ।	गरिबको छोरा ठालु हुँदैन् कुकुरको बच्चा भालु हुँदैन ।

दि

दिन्याको आस भन्याको तलास ।	दिनको आस भन्नेको तलास ।
दिउसका पाउना रातका भ्याउना ।	दिनका पाउना रातका भ्याउना ।
दिन ख्वाउन केही जान्दिन त्यसै लाला लाउदि ।	दिन ख्वाउन केही जान्दिन त्यसै कुरा लाउदी ।

दु

दुध नदिन्या गाइ भौति राम्दो ।	दुध नदिने गाई बढि राम्दो ।
दुःख पढ्या पछि डुम ढोग गर्नु ।	दुःख परेपछि डुमलाई ढोग गर्नु ।
दुःख पड्ेपछि बाबुकहाँ झानु भोग पड्या पछि आमा कहाँ झानु ।	दुःख परेपछि बाबु कहाँ जानु भोग लागे पछि आमा कहाँ जानु ।
दुइ ज्वाइको पाइ ओछ्यान लाइ तोइ ।	दुई स्वास्नीको लोग्ने आछ्यान लगातोई ।
दुःखी का जा हान्या दुख्दो ।	दुःखीका जहाँ हाने पनि दुख्छ ।
दुई जना जन्ति उहि लाग्या अन्ति ।	दुई जना जन्ति उही लागे अन्ति ।
दुहुनु नहुने खर्कको हेला ज्वोइ नुहुने घरको हेला ।	दुहुनु नहुने खर्कको हेला स्वास्नी नहुने घरको हेला ।

दे

देश खाइ भेष भयाको ।	देश खाएर भेष भएको ।
देशको ऐन भन्दा खोलाको चैन बढो ।	देशको ऐन भन्दा खोलाको कानून ठूलो ।
देव पुरि हुम्लो विष्णु पुरि जुम्लो ।	देव पुरी हुम्ला विष्णु पुरी जुम्ला ।

दै

दैवको खेल को झान्दो हो ।	दैवको खेल को जान्दो हो ।

दो

दो घरि पाउनु ओग्ल बसेरा ।	दुइ घरको पाहुनु ओग्ल बसेरा ।
दोचा फाट्या पाउला लाउला देह बाच्या चाहिअ ।	दोचा फाटे जुत्ता लगाउला शरिर बाँचे चाहिन्छ ।

ध

धनु देख मनु लाग ।	धन देखरे मन लाग ।
धन भए माइजु तिमि जोइ ।	धन भए माइजु तिमी स्वास्नी ।
धन नुहन्या धन पति मइ नहुने मै पति ।	धन नहुने धन पति मइ नहुने मै पति ।
धन दिको धन्दा ।	धन दिएर धन्दा ।
धन रहेन जिउ रहेन सिम्ल्याका कुल्लिको ।	धन रहेन जीउ रहेन सिमल्याका कामदारको ।
धनिको धन झादो भडारीको पेट दुख्दो ।	धनिको धन जान्छ भण्डारीको पेट दुख्छ ।

धि

धिर गर्‍या खिर खान पाइन्छ ।	धिर गरे खीर खान पाइन्छ ।

धे

धेकियो हातो बल्द हट्टो न खादो ।	देखिको रातो गोरु हिड्छ र खान्छ ।
धेक्तै मन मरि गयो खाया पछि कसो ।	देख्दै मन मरी गयो खाए पछि कसो ।
धेकिको राम्डो खाइको चाम्डो ।	देखेर राम्रो खाएर चाम्रो ।
धेरे बाठा कागले गु खानु लाटा छोराले दुध खानु ।	धेरे बाठो कागले दिसा खानु लाटो छोराले दुध खानु ।
धेक्नाकि छोटि कुराकि मोटि ।	देख्नाकी छोटी कुराकी मोटी ।

धो

धोएर टालो राम्ह्रो बोलेर मान्ठ राम्ह्रो ।	धोएर कपडा राम्रो बोलेर मान्छे राम्रो ।

न

न गर्ने मन गति गर्ने सून ।	न गर्ने मन गती गर्ने सून ।
न आफू हण्डो न बाटो छोड्दो ।	न आफू हिड्छ न बाटो छोड्छ ।
न आउन्या मेघका टोपल्का ठूला ।	न आउने पानीका टोपल्का ठूला ।
न पाउन्याले केलो पायो खाला सुत्दै खायो ।	न पाउनेले केरो पायो खाल सँगै खायो ।
नहान्या पोइका जमर्का ठूला ।	न पिट्ने लोग्नेका जमर्का ठूला ।
नबुझि बोल्नु नचपाइ निल्नु ।	नबुझेर बोल्नु नचपाएर निल्नु ।
नखाइ नहुन्या खाया पै गु हुन्या ।	नखाएर नहुने खाएर दिशा हुने ।
न हटदो न बाटो छोड्दो ।	न आफू हिड्छ न बाटो छोड्छ ।
न गाउँको तो न गाउँको म ।	न गाउँनको तिमी न गाउँको म ।
न आफू जान्या न अर्काको भनेको मान्ने ।	न आफू जान्ने न अर्काको भनेको मान्ने ।
न जिउ जा न ज्यान सुख पा ।	न ज्यू जा न ज्यानमा सुख पा ।

ना

नाप्पाको घर भाडा दैत त्यसै बसि खानु ।	नाप्पाको घर भाडा चाहित त्यसै बसेर खानु ।
नारा गया उकालै गुसा गया उकालै ।	नारा गए पनि उकालो गुसा गए पनि उकालो ।
नापा खाइ सुख भौती लाई सुख ।	थोरै खाएर सुख धेरै लगाएर सुख ।
नाउ तम्रा सङ्कल्प हाम्रो ।	नाम तिम्रो सङ्कल्प हाम्रो ।

नि

निर देखि ताजा कति छिप्रा देखि याझा कति ।	निर देखि ताजा कति छिप्रा देखि माझा कति ।
निभरिका भर पढनिन दाडिको भोज खानिन् ।	निभरीका भर पढ्निन राणीको भोज खादिन ।
निस्तै बाह्र तिउन पाए तेह्र ।	निङ्लै बाह्र तिउन पाए तेह्र ।

नू

नून खाने झुरो मच्चा खाने सुरो ।	नून खाने दुब्लो खुर्सानी खाने सूरो ।
नून भए धूल्याया पानि तिउन् ।	नून भए पिठाको पानी तिउन (दाल) ।

ने

नेडको घाम टाढा आयो ।	नजिकको घाम टाढा आगो ।

नै

नैनता ले पौला ति पौला फाट्या पै हामि जस्ता हौला ।	नैनताले जुत्ता ती पौला जुत्ता फाटेपछि हामी जस्ता हौला ।

नौ

नौहुला साहुका बाउला छोटा नौला भैसाका	नौला साहुका पाखुरा कपडा छोटा नौला

गलिया मोटा ।	भैसीका गलिया मोटा ।

प

पछ्यार जान्यो टेपि टाल्या अग्यार जान्दैन् ।	पछाडि जान्ने टोपी लाटे गाडि जन्दैन ।
पदाल देश जादा चढ्रै कि खद्रै ।	पदाल देश गएर कि चद्दर कि खद्दर ।

पा

पान खायाका लाउरे मुख पोल्यो पात पाउदैन ।	पान खाएको ल्याउरे मुख पोलेको पात पाउँदैन ।
पानी ठडो विलाइ जादो मन ठाडो बिलादैन् ।	पानी बरफ विलाइ जान्छ मनको बरफ बिलादैन् ।
पापको धन पराचित जा जैखो हो उइपि आ ।	पापको धन पराचेत जा जसको हो उसलाई आ ।
पाउनालाई अनिकाल नाइ पिडयालुलाई रुडो नाइ ।	पाउनाहरुलाई अनिकाल छैन पिडयालुलाई सुख्खा छैन् ।
पानि भागि खोला छोरी भागि मइत ।	पानी भागेर खोला छोरी भागेर माइत ।
पापीको मन पराचेती ।	पापको मन पराचेत ।
पायापै दोको नत्र भोकौ ।	पाए पछि डोको नत्र भोकै ।
पाठा दुइ हुइ गर्दा सुई धुई ।	पाठा दुई गर्दा सुइ धुइ ।
पानी नै नपाइने ढौर तिर्खा लाग्यो मैको ।	पानी नै नपाइने ठौर तिर्खा लाग्दा मैका ।

पु

पुछालो आफ्नो हड ढाक्तो लिडया आफ्नै हड ढाक्तो ।	पुच्छर भएको आफ्नै शरि ढाक्छ पुच्छर नभएको आफ्नै शरिर ढाक्छ ।

पुसको केलो बैरीको चेलो ।	पुसको केरा बैरीको चेला ।

पे

पेट पाल्नु धौ धौ मेटिनु खोइदि ।	पेट पाल्नु धौ धौ मोटिनु खोइदी ।

पो

पोरि बन गोरु लाया कि लोटिजा कि मोटिजा	पोरी बनमा गोरु लाए कि लोजिटा कि मोटिजा ।
पोइल जान्या छोरीका मुखको ख्यालि ।	पोइल जाने छोरीका मुखको ख्याल ।
पोइल जानु जानै पढ्ने बार गरेर काम क्या ।	पोइल जानु जानै पर्ने ढिला गरेर काम के ।

पै

पैसा भया रेल चल्दा हुन् नत्र ठन्डराम ।	पैसा भए रेल चल्दा हुन् नत्र ठण्डाराम ।
पैला लादा आ काम पछि द्‌जाआ काम ।	पैले पेटको काम पछि राजको काम ।

फ

फर्कि फर्कि घर आया अस्तु बगाया ।	फर्कि फर्कि घर आए अस्तु बगाए ।

फा

फापर का छ काँ छ॓लो ठुस्का मै ।	फापर कहाँ छ कहाँ छ खलो ढुस्का माथि ।
तिउन मौध्ये अलिन्या फाडो मान्छे मध्ये कैलो ।	तिउन मध्ये अलिन्या फँडो मण्ठ मध्ये कैलो ।
फाडो पकाउनु बैकिनि फकाउनु ।	फाडो पकाउनु आइमाइ फकाउनु ।
फाटो कट्टो धैन लाटि छोरि हुम्ला ।	फाटो कट्टो धैन लाटी छारी हुम्ला ।

फु

फुच्चाको धन डाडा मनि कुल्ल ।	फुच्याको धन डाडा माथि कुल्ल ।
फूच्यौ गर्दो सरसाइ मूत पानी घर नाइ ।	फुच्चो गर्छ सरसाइ नून पानी घर दैन् ।

फो

फोक्सो भन्दा मसालो पानी मा उत्तदो ।	फोक्सो भन्दो म मसालो पानीमा उत्रन्छ ।

ब

बसी बसी जेडउडा बाट्टो ।	बसेर रसी बनाउदो ।
बनम्बाका जडामुडा परान राखु भन्दो आतको कष्ट लैजा लैजा भन्दो ।	वनका जडिबुटी स्वास राखु भन्दो आतको कष्ट लैजलैजा भन्दो ।

बा

बाबु मरी मेरै हादी जुघा भद्धी मेरै हारी ।	बाबु मरेर मेरै हारी जुघा खैरेर मेरै हारी ।
बाखा बैरी बोसो मान्ठाआ बैरी घुन ।	बाखाको बैरी बोसो मान्छेको बैरी घून ।
बाम्नाआ भर कोट नजानू ।	बाहुनका भरमा कोट नजानु ।
बाठा कागका नाक् गुं ।	बाठा कागका नाक गु ।
बालआ घर हाँसो बूढाका घर काँसो ।	बालकका घर हाँसो बुढाका घर खोकी ।
बाध्याले खुट्टा उठाए जुभ्ने हो भनि जान्नु ।	खसीले सुट्टा उठाए जुभ्ने हो भनि जान्नु ।
बाघ नभई कोलणि घर आइ ।	बाघ नभएर कोलगि घर आइ ।
बाश लागेको पातल चिसो ।	बाघ लागेको पातल चिसो ।
बाटो छोटो देख्दैन् कर्म खोटो देख्नु ।	बाटो छोटो देख्दैनन् कर्म खोटो देख्छन् ।
बाटो हेर्दाइ दिन बाइगया ।	बाटो हेर्दा हेर्दै दिन गए ।

बानिले रानि हुन पाइदो ।	बानिले रान्मी हुन पाइन्छ ।
बाबुले कोरयाका खाल्डा छोरा पढ्दा ।	बाबुले कोर्‍याका खाल्डा छोरा पढ्छन् ।
बाम्नको चित्त भिंगाको पित्त ।	बाहुनको बानि भिंगाको पित्त ।
बाह्र वर्ष पछि पोइ घर आयो राण कन ज्वरो आयो ।	बाह्रवर्ष पछि लोग्ने घर आयो मलाई ज्वरो आयो ।
बाखो बटालो बैकिनी मुख्यानि ।	बाह्रो बटालो हुँदैन् आइमाइ मुख्यानि हुदिन् ।
बाहिर घर पत्थरि भित्त घर थरथरि ।	बाहिर घर पत्थरी भित्र घर थरथरी ।
बाँदा हानि विराउदो खेद्‌दा मार्को विराउँदो ।	जोत्ने बेला हलि विराउछ खेद्‌दा खेरि मार्को बिराउछ ।
बाँच्न त काँ काँ कोटिन खोइदि ।	बाँच्न त कहाँ कहाँ मेटिन खोज्दछिन् ।
बादरका मुख आम लगाइ ।	बादरका मुखमा आप लगाउनु ।
बागका छालामै कुकुरको छाउरो नाच्दो ।	बाघको छालामै कुकरको छाउरो नाच्छ ।
बाठाको बाठै लाटाको लाटै ।	बाठो बाठै लाटो लाटै ।
बाबु दुष्ट हुँदैन जाड इष्ट हुदैन ।	बाबु दुष्ट हुँदैनन जाड इष्ट हुँदैन ।
बात रानि मागल गहिनी आवत रानि पैचा जानि ।	बेलामा रानी मागल गाउछि अवेलामा रानी ऋण जान्छिन् ।
बाग आयो भन्दै गुहालाले सुन्दै ।	बाघ आयो भन्दै गुठालाले सुन्दै ।
बाबुले गाल गर्‍याको हिलाउदो रहेको के लाज ।	बाबुले गालि गरेको हिलोमा चिप्लिएको के लाज ।
बासाको बेलो छाकालको चेलो ।	बेलुकाको विरुवा विहानको छोरा ।

बि

बिरालाका जसा आँखा भएको ।	बिरालाका जस्ता आँखा भएको ।
बिना माउका चल्ला ।	नभएका माउका चल्ला ।
बिरालाका अगाडि मुसाको उपरगोडी ।	बिरालोका अगाडि मुसाको प्याडयाङ्ग ।

बु

बुहारी लच्छिनी मूइत देखि भयो ।	बुहारी राम्री माइत देखि भएकी ।
बुहुन भया बल्द घरै ।	बुहुन गए गोरु घरै ।
बुढो बाग पटिङ् लोडि खा ।	बुढो बाघ पलिङ्ग खोजेर खा ।
बुढो विग्र्यो खान नपाइ छोरो बिग्र्यो बिदेश नजाइ ।	बोढो विग्रयो खान नपाइ छोरो विग्रयो प्रदेश नगइ ।
बुढो बाबनको सुको गुँ ।	बुढो बाहुनको सूको दिसा ।
बुढ्या बल्द मऱ्या ठाउ खाली भयो ।	बुढो गोरु मरेर ठाउ खाली भयो ।
बुढो बाग तरुन स्याल ।	बुढो बाघ तरुनु स्याल ।

बो

बोल्दि न चाल्दि पक पक कन्दि ।	बोल्दी न चल्दी पकपक कन्दी ।

बै

बैकिनिको बुद्धि फुगुन्दाउदो ।	आइमाइको बुद्धि फुगन्दाउदो ।
बैकिनी जान्या खोरामा हान्या ।	आइमार्य जान्ने खोरमा हान्ने ।
बैकिनीको जोबन पिडयालुका पातको पानी ।	आइमाईको बैस कर्कलाको पातको पानी ।
बौला घट्ट भूसको आइरो ।	धेरै घट्ट भूसको ओइरो ।

बैनी बाट राडो खुट्टा बाट जाडो ।	आइमाइ बाट झगडा खुट्टा बाट जाडो ।
बैकिनि फुकाउनु फाडो पकाउनु ।	आइमाई फकाउनु फाडो पकाउनु ।

भ

भन्याले प्यारो नून हालेर स्वादि ।	भनेको मान्ने प्यारो नू हालको मीठो ।

भा

भालुका ऐडा जानिन भाइका ससुराला जानिन् ।	भालुका ऐडा नजानु भाइका ससुराली नजानु ।
भालु नत होचो, उपाया न त घोडो ।	भालु न त होचो, उपियाँ न त घोडो ।
भाइका भाग हत्केलाका रेखा ।	भागको भाग हत्केलाका रेखा ।
भाइ बैरि घर जेबालो ।	भाइ बैरि घर पासो ।
भात पका भन्दाका दिन कोह्या फाडो राडि ।	भात पका भनेका दिन कोदो फाडो राडि ।
भात पोरिउदाको चोती ।	भात छेउको मूला ।
भालुको कन्चोण्णो भयो ।	भालुको कन्चट भयो ।
भात खाएर पानि खानु बाटो साथ हेरेर मुख हेर्नु बाटो ।	भात खाएर पानी खानु ठीक साथ हेरेर मुख हेर्नु ठीक ।
भात खाया पनि पाख्याइ होस ।	भात खाए पनिपाखे होस् ।
भात खान्या लौठ्याल आँखि पढ्ने तुम्च्याल ।	भात खाने लौठ्याल आँखी पढ्ने तुम्च्याल ।
भात भन्दा चोनि उमिल्कि हो ।	भात भन्दा मूला उफ्रिदो ।
भालुले खेद्या ओराला दगुडनु सापले खेद्या उकला दगुडनु ।	भालुले खेदे ओरालो दगुर्नु सर्पले खेदे उकालो दर्गुनु ।

भि

भित्त खाँदा खाजा बाहिर हुँदा राछा ।	भित्र खाँदा खाजा बाहिर हुँदा राजा ।

भे

भेडा दुइ हेर्दा भुई ।	भेडा दुई हेर्छन भूइ ।

भो

भोट मऱ्या शोभन शाहि भगल्याका टेका ।	भोट मरे शोभन शाही भागोको लट्ठी ।
भाक लाग्याका तक ज्या खाया भातै ।	भोक लागेको बेला जे खाए पनि भातै ।

भै

भैसीले सरक हेर्यो त काललै घेरर्यो ।	भैसीले आकाश हेर्यो त कालले घेऱ्यो ।

भौ

भौति उम्ल्या दुध चुला झाँदो ।	बढि उम्लेको दुध चुला जान्छ ।
भौति बिरालि मुसै नमार मै मरे कच्छै नपढ ।	बढि बिरालो मुसै मार्दैउनन् मुार मरे मासु पर्दैन ।
भौति खाया बादरका तिता डिमर ।	बढि खाए बादरका तिता डिमर

म

म दै झन कालाले मथि कालो किन भन्नु ।	म भन्दा कालाले मलाइ कालो किन भन्नु ।
म ताक्लो मुढा बञ्चरो ताक्तो घुडा ।	म ताक्छु मुढा बञ्चरो ताक्छ घुँडा ।
मह नभएको मौरि भौति चिल्दो ।	मह नभएको मौरि धेरै टोक्छ ।
मा छदाको माइत ।	आमा भएको माइत ।
मर्दाको मोल्छमि रुढाको ढोल ।	मर्दाको मेल्छामी रुढाको ढोल ।

मर्दाको मलामि जिउदाको जन्ति ।	मर्दाको मलामि जिउदाको जन्ति ।
मन घोडामै हड छाराउदो ।	मन घोडा माथि शरिर फोहरमा ।
मन पऱ्याको मान्छे भोक मऱ्याको खानु ।	मन मरेको मान्छे भोक मरेको खानु ।
मन मैलो टोपि सुकिलो ।	मन मैलो टोपी सेता ।
मन सोच्तो और कर्म राख्छ ठौरै ।	मन खोच्छ और कर्म राख्छ ठौर ।
मरि जाउला गुँ कया खाउला ।	मरी जाउला दिसा के खाउला ।
मच्या पोल्दैन् ठेक पोल्दो आस्या बोल्दैन् गास्या बोल्दो ।	खुर्सानी पोल्दैन् ठेक पोल्छ आसे बोल्दैन् गासे बोल्छ ।
मर्‍या मान्छ बग्ने पानी का जाहि फर्कदो हो ।	मर्ने मान्छे बग्ने पानी कहाँ गएर फर्कदो हो ।
मऱ्याका बागका जुँगा समसम्याउन्या ।	मरेका बाघका जुँगा समसम्याउने ।
म गाउको न गाउ मेरो ।	म गाउको न गाउ मेरो ।
मदेश नजन्मौ घोडो पहाड नजन्यौ छोरो ।	मदेशमा नजन्म होस घोडो पहाडमा नजन्मौस छोरो ।

मा

माइत भागने छोरिके घर हुँदैन ।	माइत भाग्ने छोरीको घर हुँदैन ।
मान्ठ भइको मन्ठेउलो ।	मान्छे भइको मन्छेउलो ।
माइतको काश पनि प्यारो ।	काइतको काग पनि प्यारो ।
माइत छोरी फुल भैवर ।	मातकी छारी फूल भँवर ।
मान्ठ मान्ठै जसतो आँखा मेरै जस्तो ।	मान्छे मान्छै जस्तो आँखा मेरै जस्तो ।
माइ नआइ लौडो आइ ।	माई नआएर लौडो आयो ।

म

मुर्खका पछि म नलाग्नु भालुका ऐडा नजानु ।	मुर्खका पछि नालग्नु भालकाु ऐडा नजानु ।
मुखमा रामराम बगलिमा छारा ।	मुखमा रामराम बगलिमा छारा ।
मुलकाजका मामला हुँदैनन् कुकुरका रुवा काम्ला हुँदैनन् ।	मुलकाजको माम्लो हुँदैन कुकुरका रुवा काम्लो हुँदैन ।
मुख मुखियो पिठ्यू भारे ।	मुख मुहियो पिठ्यु भारे ।
मुख भन्दो मच्चा नार्य ढले खोइदो जाइफ ।	मुख भन्दो खुर्सानी छैन् ढेल (चाक) खोज्छ जाइफलक ।
मुख हेरी बाँदरको टिठ लाग्दो काम हेरी रिस उठदो ।	मुख हेरी बादको दया लाग्छ काम हेरी रिस उठछ ।
मुर्खलाई सय कुडा जान्नेलाई ए कुरा ।	मुर्खलाई सय कुरा जान्नेलाई एक कुरा ।
मुर्खलाई साँख बजायो चोतिको जडो ।	मुर्खलाई साँख बजायो मुलाको जडो ।

मे

मेरो घर बस्न आयो तमाउ ल्याइ आए ।	मेरो घर बस्न आए तमाखु लिएर आए ।

मै

मै मच्यिा घ्यु आउनिया ।	मै माच्चिय घ्यु आउने हो ।
मै दिन्या र छोरी दिन्याको के छापो ।	मै दिने र छोरी दिनको के छापो ।
मै मान्दो मच्चा पोल्दो मेरै भाग आउदो ।	म भान्दो खुर्सानी पिरो मेरै भागमा आउछ ।
मै मान्दो मैतोला प्यारो मेरै कोल भाइनाइ ।	म मान्दो माइत प्यारो मेरै कोलमा भाइ छैन् ।
मैले त अचम्म माने काग तमाउ खान्छ ।	मैले त अचम्म माने काग तमाउ खान्छ ।

मौ

मौ बाह्र कुकुर तेह्र ।	परिवार बाह्र कुकुर तेह्र ।
मौरो कुट बोकाइ गर्नु ।	मौरीको मह बोइ गर्नु ।

मा

मा भनि नाग्याको नखानु ।	आमा भनी नाघेको नखानु ।
मा हुँदि थून पिक लाइदि ।	आम भएर दुध विष लगाउछ ।

य

यसै मर त्यसै मर बल्द पडेलिअ ।	यसै मर्छ त्यसै मर्छ गोरु पडेलाको ।
यस्ता साथ भए चाहित ओरालाको ढोल लागोस ।	यस्तो साथ भए चाहित ओरालाको ढुङ्गो लागोस ।
यस्ता कन कस्तो ढिडा कन निस्ता् ।	यस्तालाई कस्तो ढिडालार्य निस्तो ।
यताको रोटा चार उताको कुडा चोर ।	यताको रोटी चोर उताको कुरा चोर ।

या

याका बेला बुढि ताजा ताजाका बेला बुढिकाँ जा ।	यहाँका सूर्य डुबेर ताजा ताजाका सूर्य डुबेर कहाँ जा ।
याँका ठालु त्याका ठालु कुला पदालाका क्याका ठालु ।	यहाँका ठालु त्यहाँका ठालु कुला पदालका केका ठालु ।
याका फाल पान्ना बन्ना फाल छान्ना ।	यहाँका फाल बान्ना बाना फला छान्ना ।
या हेर्नु नेपाल धेक्नु ।	यहाँ हेर्नु नेपाल देख्नु ।
याँका बाग त्याका स्याल	यहाँका बाघ त्यहाँका स्याल ।

यो

यो मेरो चाँदो अठौर जाँदो ।	यो मेरो निधार भाग्य अप्ठ्यारा जान्छ ।
यो घरका बुड्डा रडिपडि मर्दा ।	यो घरका बाजे रडि पडि मर्छन ।

र

रग्याा साथ लागि सबै बगि ।	रायाका सँग लागि सबै बगी ।

रा

राब्लो खान्या साप्लो भया घिउ खान्या जिउ गया ।	राब्लो खाने मोटा भए घ्यु खाने जिउ गए ।
रातो धोको लाटो छोरो ।	रातो धोको लाटो छारो ।
राती निन्याउरि दिन सिन्याउरि ।	राती अध्यारो दिन उज्यालो ।
राजावादि गन्न हुदैन् सरक जेवालो मन्न हुदैन ।	राजावादी लेखा हुदैन् आकाश पासो मान्नु हुँदैन।
राखिराख्या खान पाइन्छ भकारिका धान ।	राखि गरे खान पाइन्छ भकारिका धान ।
रात आफ्नु त दिन परायो ।	रात आफ्नु त दिन अरुको ।
रातका नै गाउँ दिनका चार गाउँ ।	रात भरि कयो दिक्षणा हरायो ।
रामका घरको जारि कृष्णका घरको चोरि ।	रामको घरको जारी कृष्णका घरको चोरी ।

रि

रिनारि धनारि हुदैन् दुःखारि सुखारि हुदैन ।	ऋणि धनी हुँदैन् दुखारी सुखारी हुँदैन ।

रु

रुन मन लाग्याको छियो आँखा लाग्यो खचक ।	रुन मन लागको थियो आँखा लाग्यो खचक ।
रुख तऱ्या लोटी मर खोला तर्‍या बगि मर ।	रुख उक्लने लोट्ने खोला तर्ने बगर मर ।

रै

रै रै कुकुरका पोइल गइ ।	रहेर रहेर कुकुर सँग विहे गरी ।

ल

लहर छ भर नाइ ।	लहर छ भर छैन ।
ल भन्या सुन्दो दे भन्या सुन्दैन ।	ल भने सुन्छ देउ भने सुन्दैन ।
लक्का जोइ लुत्या पोइ ।	हिरोनी स्वास्नी लुरे लोग्ने ।
लहरो तान्दा पहरो हल्लियो ।	लहरो तान्काउँदा पहरो हल्लियो ।

ला

लाजको मर्नु भट्टको भाँडो ।	लाजको मनु भट्टको भाडो ।
लाटा देशको गाडो तन्नेरी ।	लाटो देशको गाडो तन्नेरी ।
लाग्ने घट्ट आलो न बुरालो ।	पिस्ने घट्ट आलो र बुरालो ।
लाग्ना हिउ आयो भनि गाड होचा खुइनिन ।	लेखमा हिउ आयो भनेर बेसी जुत्ता नहुहुनु ।

ले

लेखको भित्त लेख कटा गाडको भित्त गाड कटा ।	लेखको मित्र लेख कटा बेसिको मित्र बेसी कटा ।
लेखका भैसा औलका काम ।	लेकका भैसी बेसीको काम ।
लेष्ट्या भन्दो मै मसालो भूइँ खुट्टा नटेक्दो ।	लेस्टया (सानो चरी) भन्छ म मोटो भइमा खुट्टा टेक्दैन् ।

लौ

लौडो विना जगार रोकिदैन ।	लौडी विना जगार (पानी जमेको ठाउ) रोकिदैन ।

लोडाको जडो के हो टुपो केहो ।	लौरीको जरा के हो ? टुप्पो के हो ?
लौडि बिना गाउ खट्टा ।	लौरी बिना गाउ बाझो ।

व

वल्ला घर खाजा भुट्टा पल्ला घर आँखा पुट्टा ।	एताको घरमा खाजा भुटे उताको घर आँखा फट्छ ।
वरिडाडा फूल फूल्याको पारी डाडा बाँस आयाको ।	वारि डाँडा फूल फूलको पारीको डाँडा बसाएको छ ।
वरि डाँडा असिनु परिडाडा हिउँ ।	वारिडाँडा असिना पारि डाँडा हिँउ ।
वरपुणा परपुण परपुण घरपुडा ।	वरपुरा परपुरा परपुरा घरपुरा

श

शत्रु को हो भनि भाइका मुख हेर्नु ।	शत्रु को हो भनेर भाइका मुख हेर्नु ।
शत्रु को घोडा मरोस भित्तको भेडो नमरोस ।	शत्रुको घोडा मरोस भित्रको भेडा नमरोस ।
शतुर बैरि राम देखाउनु ।	शत्रु बैरी राम देखाउनु ।

शि

शिरको लाग्न्या जत्तो कोइ नाइ ।	शिरको लोग्ने जत्रो कोही छैन ।
शिरको पोइ कुमको देवर ।	शिरको लोग्ने कुमको देवर ।

स

सराहका बाम्नाआ अग्लाम्बा आँखा ।	सराहका बाहुनका अग्लोमा आँखा ।
सज सज बोल्दा कलेजो पोल्दो ।	विस्तारै विस्तारै बोल्छन् कजेजो पोल्छ ।
सक्ताका पर नसक्ताका वर ।	सक्ताका पर नसक्ताका वर ।

सस्तो घर पस्तो सस्तो घर पस्दो ।	सस्तो घर पस्दो ।
सल्ला जस्तो सुसायाको मान्ठ ।	सल्लो जस्तो सुसाएको मान्छे ।
सक्याको बल नसक्याो थल ।	सकेको बल नसकेको थल ।
सरुका भ्याइले बाडबाडे वाड उठि सरु खायो	सरुका डरले बारबारे बार उठेर सरु खायो ।

सा

साण जुइदा पाठा मिचिदा ।	साण (भेडाको बोको) जुभ्दा पाठा मिचिन्छन् ।
साडाका थैला बाम्नाआ लादा ।	साडोका थैली बाहुनका पेट ।
सासुको नाक काटी सौताको सर ।	सासुको नाक काटेर सौताको सर ।
सात साइना साकका चौध साइना मितका ।	सात साइनो साखको चौध साना मितका ।
साउन हिला जो पनि रडदो ।	श्रावण हिलोमा जो पनि रड्छ ।
साडाका थैलो बाम्नको लादो ।	साडोका थैलो बाहुनको पेट ।

सि

सिपालु कडा बेश्याका आँखा राम्डा ।	सिपालुका कुरा राम्रो बेश्याका आँखा राम्रा ।
सिपालु घरिना लागि ढाड पऱ्याका रोटा ।	सिपालु घरिना लागिन प्वाल परेका रोटी ।
सिकायाको बुद्धि बोल्याको सामल ।	सिकाएको बुद्धि बाकेको सामल ।
सिन्को भापि दुइ दुई हुदैन ।	सिन्को चाँचेर दुइ हुँदैन ।
सिनी बेला आछ्यान खोजाइ ।	सुत्ने बेलामा ओछ्यान खोजाइ ।
सिङ् नुहुन्या घोच्दो दाँत नहुन्या चबाउदो ।	सिङ् नहुने घाच्दो दाँत नहुन्या चबाउदो ।

सु

सुदिनका दिदी मिना कुदिनका मित ।	राम्रो दिनको दिदी भिना नराम्रोका मित ।

सुत्क नवस्थाको पुवा नखाएकी ।	सुत्केरी नबसेको पुवा नखाएको ।
सुवाकन सुवा फुच्याकन क्या सुवा ।	प्यारीलाई प्यारी भनेको मान्नलाई क्या पारी ।

सो

सोल वर्ष भया छोट्याछोट्टिको हड फुरादो ।	सोह्र वर्ष भए केटा केटीको शरिर बहकाउदो ।

स्या

स्यालका पाद अल्मलिनु ।	स्यालका पाद रुमल्लिनु ।
स्यालका कुकाया मान्ठ मर्दा ।	स्याल कराए मान्छे मर्छ ।
स्यालका ऐडा जानिन आकाका कुडा सुन्निन् ।	स्यालका ऐडा नजानु अरुका कुार नसनु ।

ह

हलि हलो बाध्दो कुकर लक्छकादो ।	हलि हलो जोत्छ कुकुर लक्छकादो ।
हलो बाहन्या दुइ रोटा कुडा गर्‍या चार रोटा ।	हलो बाहन्या दुइ रोटी करा गर्ने चार रोटी ।
हग्न्या भन्दा देख्न्या लाज ।	हग्ने भन्दा देख्ने लाज ।

हा

हाटको चिन्ड हातै खप्यो ।	हाटको लौका हाटै खप्यो ।
हात दिदा हत्केलो निल्दो ।	हात लिदा हत्केलो निल्छ ।
हात सिप नाइ मुख रुप नाइ ।	हात सीप छैन् मुख रुप छैन ।
हातले विगाड्याका जुगा मुखले विगाड्याका कुरा ।	हातले विगारेका जुँगा मुखले विगारेका कुरा ।
हातका अल्साले जुगाँ बाङ्गा ।	आतका अल्छीले जुँगा बाङ्गा ।

हातले हानेर हत्केला झड्कैन् ।	हातमा हानेर हत्केला झर्दैन् ।

हु

हुन्या साउका गाग्रा नहुने साउका चिण्डा हुँदैनन् ।	हुने साहुको गाग्री नहुने साहुको चिण्डो हुँदैन ।
हुन्या बेला बल्द व्याहादो ।	हुने बेलामा गोरु ब्याउँछ ।
हुन्या मान्नठका आँखा राइला ।	हुने मान्छेका आँखा राइना ।
हुत्याका धरैथी हुँदा काट्याका कम्पनी ।	हुनेका घरैमा हुन्छन् काटेका कम्पनी ।
हुदा ठालु खादा आलु ।	हुँदा ठालु खान्छन् आलु ।

हे

हेलाकि जोइ कोदयाको रोटो ।	हेलाकी स्वास्नी कोदाको रोटी ।
हेला पाद गुँ आउदो ।	ख्याल गरेर पाधेर दीसा आउँछ ।
हेला पाय केला खादा ।	हेला पाए केरा खान्छन् ।
हेर्दा कुकुर कलो नखा ।	हेर्दा कुकुर खान नखा ।

परिशिष्ट ख

अध्ययन क्षेत्रको नक्सा

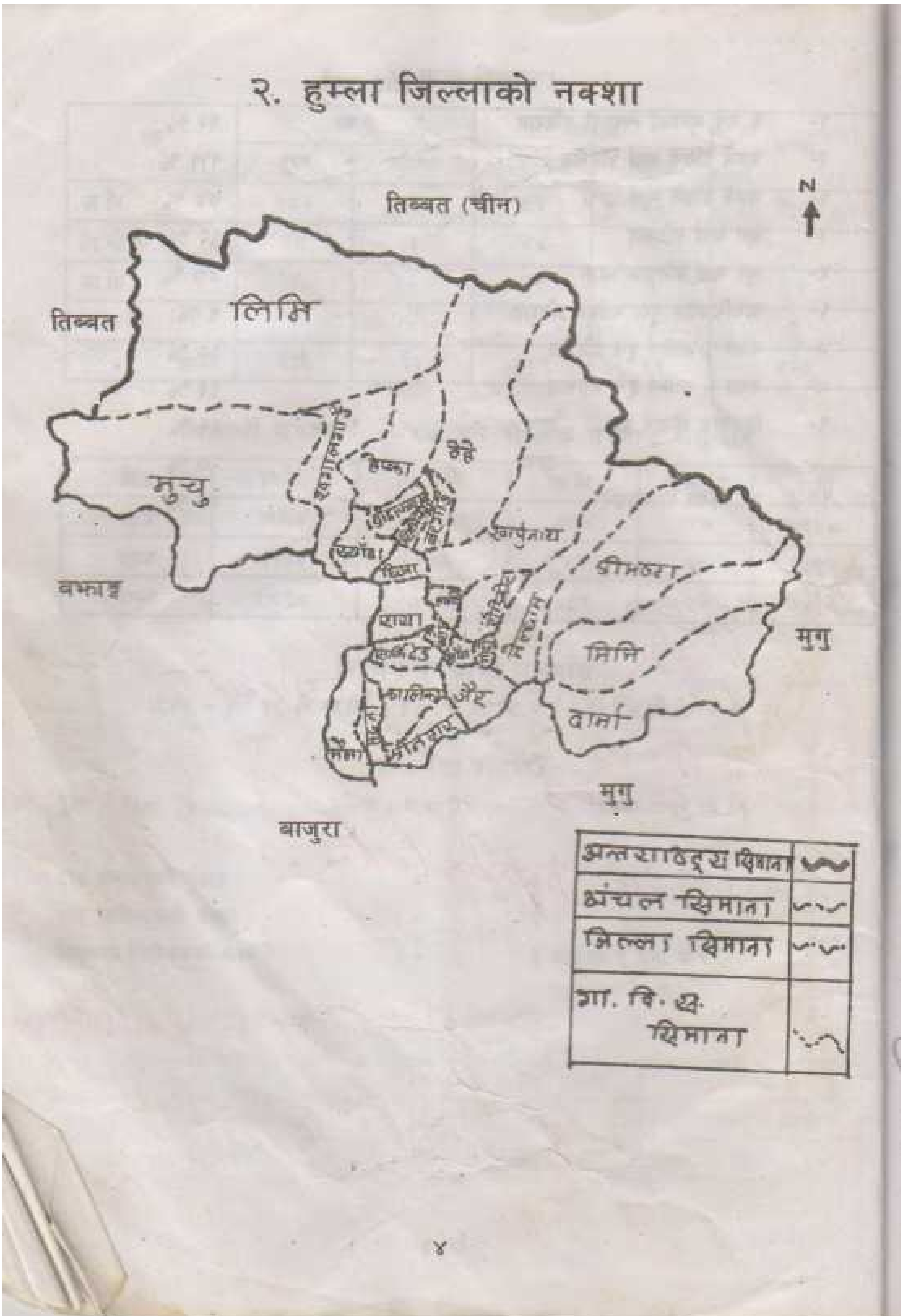

परिशिष्ट ग

सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्नेहरूको विवरण

क्र. सं.	नाम/थर	ठेगाना	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा
ज्ञ	आउसी जैसी	मदना	घद्ध	महिला	निरक्षर
द	प्रदिप जैसी	मैला	द्धठ	पुरुष	आई. एड.
घ	नन्द कृष्ण जैसी	मदना	दठ	पुरुष	एस. एल. सी.
द्ध	जय धर्म ढकाल	मदना+सिमिकोट	घठ	पुरुष	आई. एड.
छ	मोहनलाल जैसी	कालिका	घठ	पुरुष	आई. एड.
ट	धनमाया ढकाल	मदना	दद्ध	महिला	कक्षा चार
ठ	हरिदेव ढकाल	मदना	दट	पुरुष	आई. एड.
ड	टेक बहादुर शाही	मेलछाम	घण	पुरुष	बी. एड.
ढ	वीर बहादुर रावल	श्रीमष्टा	घज्ञ	पुरुष	एम. एड.
ज्ञ	कर्ण प्रसाद जैसी	मदना	द्धट	पुरुष	एस. एल. सी.
ज्ञज्ञ	धन जय जैसी	कालिका	दढ	पुरुष	आई. एड.
ज्ञद	कल बहादुर हमाल	कालिका	छघ	पुरुष	दश कक्षा
ज्ञघ	श्याम फडेरा	सर्किदेउ	घण	पुरुष	एम. एड.
ज्ञद्ध	कर्ने दमाइ	सिमिकोट	द्धछ	पुरुष	निरक्षर
ज्ञछ	रणचन्द्र भण्डारी	दार्मा	द्धड	पुरुष	निरक्षर
ज्ञट	रमेश रावत	जैर	घद	पुरुष	बी. एड.
ज्ञठ	अशोक भण्डारी	श्रीनगर	दद	पुरुष	आई. एड.
ज्ञड	वृष बहादुर शाही	मैला	द्धड	पुरुष	दश कक्षा
ज्ञढ	वृष बहादुर छत्याल	लाली	घद्ध	पुरुष	बी. एड.
दण	कलिकर्ण कामी	मदना	टण	पुरुष	निरक्षर
दज्ञ	सौरे बुढा	श्रीनगर	छद	पुरुष	निरक्षर
दद	जग्ग थापा	श्रीनगर	छद्ध	पुरुष	निरक्षर
दघ	लाल प्रसाद ढकाल	मदना	घद	पुरुष	बी. एड.
दद्ध	सिंह बुढा	मदना	घघ	पुरुष	एस. एल. सी.

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, कृष्णप्रसाद, (२०६३), **पूर्वआधुनिक नेपाली साहित्य, लोक साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध,** काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।

आचार्य, राममणि दीक्षित (२०२७), **उखान सङ्ग्रह,** ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशव प्रसाद (२०६१), **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

उपाध्याय, शुभराज (२०५८), **बाजुरा जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको अध्ययन,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर तह शोधपत्र ।

गिरी, जीवन्द्र देव (२०५७), **लोक साहित्यको अवलोकन,** काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

---------- (२०५४), **नेपाली उखानमा प्रगतिवादी स्वर,** प्रलेस (वर्ष ४, पूर्णङ्क ८, पृ. ९१) ।

गिरी जीवेन्द्र देव र मोतीलाल पराजुली (२०६८), **नेपाली लोक साहित्यिको रूपरेखा,** काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

जोशी, सत्यमोहन (२०५५), **नेपाली साहित्यकोश,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.) (२०४०), **नेपाली बृह् शब्दकोश,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

थापा, धर्मराज (२०३२), **मेरो नेपाल भ्रमण**, साझा प्रकाशन ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), **नेपाली लोक साहित्यका विवेचना,** काठमाडौं : त्रि. वि. वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

नेपाल, यात्री, पूर्ण प्रकाश (२०२४), **सेतीका तारा,** विराटनगर : हिमाल सौगात प्रकाशन ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५४), **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा,** काठमाडौं : तेस्रो संस्करण, रत्नपुस्तक भण्डार ।

पराजुली, मोतीलाल (२०४९), **नेपाली लोकगाथा,** पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली ।

पाण्डे, हुमकान्त (२०५८), **हुम्लाको लोक साहित्य,** पोखरा : सुदिप अपसेट प्रेस पोखरा ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०४६), **राष्ट्रभाषा,** ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०४०), **नेपाली बृहत शब्दकोश,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा पतिष्ठान ।

पौड्याल, शिवप्रसाद (२०५८), **नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान अनुसन्धान प्रतिवेदन ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८), **नेपाली लोक साहित्य,** काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

रिमाल, प्रदीप (२०५८), **कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड -५,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल (२०६२), **लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य,** काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सिंह, स्थिर जङ्ग बहादुर (२०२८), **कर्णाली लोक संस्कृति भौगोलिक दृष्टिकोण,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।